

Γιάννης Στογιαννίδης

Το Συνδικάτο Εργατοτεχνιτών Οικοδομικών και Συναφών Εργασιών Βόλου, 1952-1972.

Το 2005, χρονιά που ξεκίνησε το ερευνητικό πρόγραμμα *Πυθαγόρας ΙΙ «Η συγκρότηση των εργατικών στρωμάτων στο Βόλο, 1880-1960»* αναζήτησα αρχειακό υλικό στην πόλη του Βόλου που θα εξυπηρετούσε την έρευνα μου στο πεδίο της κοινωνικής ιστορίας της εργασίας. Η αναζήτηση αυτή σε συνδυασμό με την απουσία στοιχείων για τη μεταπολεμική πορεία του Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου Βόλου έστρεψε το ενδιαφέρον μου στο αρχείο του Εργατικού Κέντρου Βόλου.

Το αρχείο του Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου (ΕΚΒ) περιλαμβάνει συζητήσεις, συνεδριάσεις και έγγραφα του ΕΚΒ αλλά και άλλα ειδικού ενδιαφέροντος που προωθούσε το Κέντρο στα διάφορα συνδικάτα που είχαν εγγραφεί στη δύναμή του. Καθώς το αρχείο του ίδιου του Κέντρου είναι διαχωρισμένο από την αλληλογραφία του, ανέλαβα την ταξινόμηση της αλληλογραφίας ώστε να μπορέσω να καταγράψω το μέγεθός της αλλά και το περιεχόμενό της. Στην τελική καταγραφή, μαζί με τα έγγραφα εντοπίστηκαν ασφαλιστικά βιβλιάρια, γραμματίδια εισπράξεως, σφραγίδες, βιβλία εισπράξεων και πληρωμών, μπλοκ έκτακτων εισφορών, μπλοκ ευχετηρίων καρτών, βιβλία πρακτικών, πρωτόκολλα εισερχομένων-εξερχομένων, αιτήσεις εγγραφής νέων μελών, καταστάσεις αρχαιρεσιών και αρχεία συνδικάτων. Στη μεταπολεμική αλληλογραφία του ΕΚΒ, έχουν καταγραφεί 216 σωματεία εργατοϋπαλλήλων και 13 σωματεία συνταξιούχων. Η αλληλογραφία ξεκινά από το 1947 με τον Εθνικό Σύλλογο Μεταφορέων ζώνων εμπορίου Βόλου και φτάνει ως το 1987 με την Ένωση Πτυχιούχων Εργοδηγών Μηχανολόγων Ν. Μαγνησίας. Πέρα από το έντυπο υλικό, στο αρχείο του ΕΚΒ εντάσσεται και μία μεγάλη σειρά από ηχογραφημένες συνεδριάσεις. Το αρχείο βρίσκεται σε έναν αποθηκευτικό χώρο του σημερινού κτηρίου του ΕΚΒ, που φαίνεται να συγκεντρώνει πληθώρα ετερόκλητων αντικειμένων. Μαζί με το αρχείο έχουν στοιβαχτεί λάβαρα από διαμαρτυρίες, παλαιές συσκευές (telex, κασετόφωνα, εκτυπωτές, ανεμιστήρες κλπ.), κάδρα με αφίσες και ξύλινα καδρόνια.

Από αυτό το αρχειακό υλικό, επέλεξα να ασχοληθώ με το συνδικάτο των οικοδόμων, καθώς ήθελα να εξετάσω τον σύγχρονο μύθο του οικοδόμου συνδικαλιστή, πρωτοπόρου στις κοινωνικές διαμαρτυρίες των μεταπολεμικών δεκαετιών. Ο σημερινός συνδικαλισμός αναπολεί συχνά τη βίαιη δράση των οικοδόμων ως πρωτοπορία του οργανωμένου συνδικαλισμού. Σημαντικότερο, όμως, κίνητρο για την έρευνα αυτή στάθηκε η περιορισμένη αρχειακή έρευνα των ιστορικών στο πεδίο του μεταπολεμικού συνδικαλισμού, στον οποίο συχνά αποδίδονται διάφορες ιδιότητες και χαρακτηρισμοί. Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά –όπως του τυχοδιωκτισμού– θέλησα να εξετάσω. Στην πορεία της

έρευνας, ο πλούτος του αρχείου με ώθησε στην αναζήτηση τεκμηρίων για το κοινωνικό περιβάλλον και την καθημερινότητα των εργατών οικοδόμων.

Το αρχείο του Συνδικάτου Οικοδόμων Εργατοτεχνιτών Βόλου και περιχώρων περιλαμβάνει έγγραφα της περιόδου 1957-1965. Το υλικό απαρτίζεται από διοικητικά έγγραφα, τα οικονομικά του συνδικάτου, μπλοκ αποδείξεων ασφάλισης, γραμμάτια εισπράξεως, βιβλία ταμείου εισπράξεων και πληρωμών και την αλληλογραφία του Συνδικάτου με ομοειδή σωματεία, σωματεία άλλων κλάδων αλλά και με τη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος, εγκυκλίους της Π.Ο.Ε.Ο. και της Γ.Σ.Ε.Ε., προκηρύξεις, διαμαρτυρίες κι αιτήματα του τοπικού συνδικάτου, τηλεγραφήματα και υπομνήματα άλλων επαρχιακών εργατικών κέντρων και τα πρακτικά του 3^{ου}, του 4^{ου} και του 5^{ου} Πανοικοδομικού συνεδρίου.

Ακόμη, συναντάμε μισθολόγια και τιμολόγια υλικών κατασκευής, διατάγματα που αφορούν τις συνθήκες εργασίας των οικοδόμων, βιογραφικά συνδικαλιστών και λίγα στοιχεία για τη λειτουργία τεχνικών εκπαιδευτηρίων στην πόλη του Βόλου.

Παρότι το αρχείο του Εργατικού Κέντρου Βόλου δεν έχει ταξινομηθεί συστηματικά, εντάσσουμε το συγκεκριμένο αρχείο στην ευρύτερη κατηγορία των αρχείων σωματείων και συνδικάτων που στεγάζονται μαζί με το ίδιο το αρχείο του ΕΚΒ.

Η πρώτη επαφή με τα αρχεία του μεταπολεμικού¹ συνδικαλισμού μου κατέστησε σαφές πως ο συνδικαλισμός δε συνιστά μία δραστηριότητα συνδεδεμένη αποκλειστικά με το πολιτικό προσκήνιο. Η ανέχεια των εργατικών στρωμάτων, η ανάγκη για ασφάλιση και ιατρική περίθαλψη, το ζήτημα της στέγασης κατέχουν πρωταγωνιστική θέση στις συνδικαλιστικές διεκδικήσεις, ενώ παράλληλα φέρνουν τον ερευνητή πλησιέστερα στο μονοπάτι της κοινωνικής ιστορίας παρά της πολιτικής. Όπως θα δούμε και στο κείμενο, οι συζητήσεις στους συνδικαλιστικούς χώρους γίνονται καλύτερα αντιληπτές όταν συνδέονται με μία ιστορία της καθημερινότητας.

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίες μερικές διευκρινίσεις σχετικά με το αρχείο του «Συνδικάτου των Εργατοτεχνιτών Οικοδομικών και Συναφών Εργασιών». Η διαίρεση του αρχείου του συνδικάτου σε τέσσερις φακέλους –χωρίς αρχειονομική ταξινόμηση– με ανάγκασε να εφαρμόσω έναν συγκεκριμένο τύπο παραπομπών. Συγκεκριμένα, πρώτα θα αναφέρεται ο φάκελος από τον οποίο προέρχεται το έγγραφο, έπειτα ο τύπος ή το θέμα του εγγράφου και τέλος, η ημερομηνία σύνταξής του. Πρέπει ακόμη να διευκρινίσω, πως αρκετά έγγραφα διαθέτουν δύο ημερομηνίες, εκείνη της σύνταξης του εγγράφου κι εκείνη της καταχώρησής του στο αρχείο του Εργατικού Κέντρου Βόλου. Όπου απουσίαζε η ημερομηνία σύνταξης, χρησιμοποίησα την ημερομηνία καταχώρησης του εγγράφου. Η απουσία εγγράφων των οργανώσεων της Ε.Δ.Α. μέσα στο συγκεκριμένο αρχείο πιθανότατα συνδέεται –σύμφωνα

¹ Τονίζω το μεταπολεμικού συνδικαλισμού, καθώς το γεγονός πως προέρχονται από πιο πρόσφατη περίοδο καθιστά τα αρχεία αυτά πλουσιότερα σε σύγκριση με άλλα προγενέστερων φάσεων.

με τον Γ. Κουκουλέ² - με την τακτική της «εξαφάνιση» ή καταστροφής εγγράφων κατά την 7ετή δικτατορία των συνταγματαρχών.

Το αρχείο διαθέτει μία ενδιαφέρουσα ιδιομορφία. Ως τοπικό αρχείο περιλαμβάνει έγγραφα που αναφέρονται τόσο στο μικρόκοσμο της πόλης του Βόλου και στην καθημερινότητά του όσο και έγγραφα (κυρίως εγκύκλιοι και προκηρύξεις) που αποκαλύπτουν τις εξελίξεις στον μακρόκοσμο των τριτοβάθμιων οργανώσεων της Αθήνας και των περιχώρων της. Οι συνδικαλιστικές εξελίξεις αφορούσαν κυρίως την πρωτεύουσα. Η ελληνική επαρχία βίωνε τις αντανάκλασεις αυτών των εξελίξεων, χωρίς αξιόλογες ιδιομορφίες.

Τέλος, σημειώνω πως τα έγγραφα του συνδικαλισμού αυτής της περιόδου είναι συνήθως τόσο άχρωμα και ουδέτερα, που προσφέρονται για πολλαπλές πολιτικές αναγνώσεις. Καθότι στόχος της μελέτης δεν είναι η δικαίωση ή ανάδειξη μίας πολιτικής εκδοχής του συνδικαλισμού, εξάγω συμπεράσματα συγκρίνοντας τα έγγραφα με το γενικότερο κλίμα της περιόδου, με μαρτυρίες παλιών αγωνιστών αλλά και με τη συνολική εικόνα που εκπέμπει το αρχείο.

Το εργατικό κίνημα στον Βόλο ως τη δεκαετία του 1950.

Η οργάνωση των εργατών σε συνδικάτα στην Ελλάδα φαίνεται να ξεκινά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα³. Οι συσσωματώσεις αυτές πρωτοεμφανίζονται στα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα, όπου παρατηρείται και μεγαλύτερη συγκέντρωση εργατικών μαζών. Σύμφωνα με τον Γ. Κορδάτο, τα συνδικάτα της ελληνικής επικράτειας αυτοαποκαλούνταν αδελφότητες, περίπου ως το 1910. Τα πρώτα αυτά συνδικάτα αιωρούνταν ανάμεσα στη συντεχνία και το σωματείο. Ενώ δηλαδή προσπαθούσαν να προστατεύσουν τα προνόμια των μελών τους, παράλληλα περιλάμβαναν στα μέλη τους και τους εργοδότες. Οι διεκδικήσεις που διατύπωναν, αφορούσαν αποκλειστικά και μόνο τα συμφέροντα του κλάδου τους (π.χ. ξυλουργών, τυπογράφων, βυρσοδεφεργατών). Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου φαίνεται πως οι αδελφότητες αυτές διεκδικούσαν θέση στις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις της ελληνικής επικράτειας, χωρίς να μπορούν να οργανωθούν σε μία ενιαία και συνεκτική συλλογικότητα⁴: η γεωγραφική απομόνωση των σωματείων, η έλλειψη αντίστοιχων συνδικαλιστικών προτύπων, καθώς και η απουσία συγκροτημένης ιδεολογίας λειτουργούσαν ίσως ανασταλτικά στη γένεση ενός ενιαίου εργατικού κινήματος⁴.

² Ο Γιώργος Φ. Κουκουλέ, αναφερόμενος στις μεταπολεμικές πηγές υπογραμμίζει την παρέμβαση διαφόρων κυβερνητικών παραγόντων (Γ.Σ.Ε.Ε. του Φώτη Μακρή) καθώς και τη συστηματική καταστροφή από τη συνδικαλιστική ηγεσία της δικτατορίας των συνταγματαρχών των τεκμηρίων που προέρχονταν από μη κυβερνητικές οργανώσεις (Γιώργος Φ. Κουκουλέ, *Για μία ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1983, σελ. 41-44).

³ Ο Γ. Κορδάτος αναφέρει ως το πρώτο πιθανότατα συνδικάτο που ιδρύθηκε στη χώρα, τον Αδελφικό σύνδεσμο ξυλουργών του Ναυπηγείου Σύρου, στο *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος. Με βάση άγνωστες πηγές και αρχεία*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1956 [Ζ' Έκδοση του 1972], σελ. 22.

⁴ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, σελ. 21-26.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αι., διαπιστώνεται μία έκρηξη εργατικών διαμαρτυριών και ριζοσπαστικών κινητοποιήσεων, οι περισσότερες όμως καταστέλλονται με βάνανσο τρόπο από την πολιτεία. Οι περισσότερες από αυτές οργανώνονται χάρη στην πρωτοβουλία λίγων εργατών, που επιδιώκουν να σταματήσουν την εργοδοτική εκμετάλλευση και να εξασφαλίσουν καλύτερες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης για τους εαυτούς τους και τους συναδέλφους τους. Οι μαρτυρίες παρουσιάζουν αυτούς τους πρωτοπόρους ως ορμώμενους από ένα διάχυτο στον εργατικό κόσμο αίσθημα δικαιοσύνης, χωρίς όμως κάποιο ιδεολογικό επίστρομα⁵. Οι παραπάνω κινητοποιήσεις φαίνεται να αποτελούν μία αυθόρμητη αντίδραση στην εξουθενωτική εκμετάλλευση των μεγάλων ή μικρών επιχειρηματιών. Χαρακτηριστικά παραθέτουμε την περιγραφή του Κορδάτου για τις συνθήκες εργασίας των μεταλλεργατών του Λαυρίου «Δούλευαν 12-14 ώρες και παίρνανε μεροκάματο από 2 ίσαμε 3 δραχμές⁶...Κάτω από τις συνθήκες αυτές, που θύμιζαν μεσαιώνα οι μεταλλωρύχοι για δεύτερη φορά σηκώνουν κεφάλι κι απεργούν⁷». Ειδικά ως το 1914⁸, ένας από τους βασικούς στόχους των εργατών και των διαμαρτυριών τους είναι η απομάκρυνση των εργοδοτών και των αντιπροσώπων τους από τα σωματεία και τα ταμεία αλληλοβοήθειας⁹. Οι κοινωνικές διαμαρτυρίες της περιόδου δεν αποτελούν προϊόντα ιδεολογικών συζητήσεων και οργανογραμμάτων¹⁰ παρά μόνο σε μερικές λαμπρές εξαιρέσεις, όπως αυτή του Εργατικού Κέντρου Βόλου.

Το Εργατικό Κέντρο Βόλου συνιστά μία από εκείνες τις προδρομικές –όπως τις ονομάζει ο Κορδάτος- απόπειρες ενστάλαξης συγκροτημένων ιδεολογημάτων στην εργατική συνείδηση. Όπως και σε

⁵ Σπέρας, Κώστας, *Η Απεργία της Σερίφου ήτοι Αφήγησις των αιματηρών σκηνών της 21^{ης} Αυγούστου 1916 εις τα μεταλλωρυχεία του Μεγάλου Λειβαδίου της Σερίφου*, Σειρά: Ιστορία, Πλους 1^{ος}, Εκδόσεις Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα 2001 [1^η έκδοση, Τύποις Δημήτρη Χ. Τρεμπέλα, Αθήνα 1919].

⁶ Αντίστοιχα ωράρια εργασίας έχουμε καταγράψει μέσα από μαρτυρίες και σε εργαστήρια και βιοτεχνίες του Πηλίου των τελών του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αι., που ενισχύουν την παραπάνω πληροφορία.

⁷ Γ. Κορδάτος, σελ. 35.

⁸ Το 1914, όπως θα δούμε παρακάτω ψηφίζεται από την κυβέρνηση Βενιζέλου ο νόμος 281, ο οποίος θα απαιτήσει το διαχωρισμό εργοδοτικών και εργατικών σωματείων.

⁹ Ταμείο αλληλοβοήθειας διέθετε κάθε σχεδόν επιχείρηση και ουσιαστικά αποτελούσε μία πρώτη μορφή ασφάλισης, καθώς αποζημίωνε εργάτες που ήταν ανίκανοι για εργασία λόγω ασθένειας, γήρατος, πολύχρονης εργασίας ή ατυχήματος (ειδικά για τα εργατικά ατυχήματα, αποζημιώνονταν ανεξάρτητα αν ευθύνονταν ο ίδιος ο εργάτης ή η εργοδοσία). Τα διοικητικά συμβούλια και τους πόρους, όμως, των ταμείων διαχειρίζονταν οι ίδιοι οι εργοδότες και τα όργανα τους, Γεωργία Πετράκη, «Το Σωματείο εργατών-μεταλλευτών Λαυρίου, 1911-1919» στο Πέτρος Ι. Φιλίππου-Αγγέλου, *Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σελ. 280-281.

¹⁰ Χαρακτηριστικά παραθέτουμε απόσπασμα από επιστολή του Σωματείου εργατών-μεταλλευτών Λαυρίου, όπου διαγράφονται με σαφήνεια οι αντιλήψεις του σωματείου για το εργατικό ζήτημα: «Δεν ερχόμεθα να καταργήσωμεν τα κληρονομικά δικαιώματα, μηδέ να ζητήσωμεν τον αναδασμόν της γης, όπως εξισωθώμεν προς τον αυθέντην και προς την προνομιούχον τάξιν την προωρισμένην υπό της θείας πρόνοιας να ηγηθεί εις τον πολιτισμόν και την πρόοδον της ανθρωπότητας. Δεν ήλθομεν να γίνωμεν κήρυκες σοσιαλιστικών αρχών ή να κινήσωμεν εργατικόν ζήτημα ως ίσως υποθεθεί. Δεχόμεθα να είμεθα ημείς οι δούλοι, δεχόμεθα να φέρωμεν ημείς τον ζυγόν και την δουλικήν φροντίδα δια τας βαναύσους εργασίας... Δεν είμεθα παράφρονες να ζητήσωμεν κατάργησιν του κεφαλαίου, να σταματήσωμεν τας επιχειρήσεις και να καταστρέψωμεν ασφαλώς και πρώτον ημάς τους ίδιους. Ο εργάτης πεινά... Ωχροί σκελετοί ζητώσιν από τους προϊσταμένους των την προστασίαν των... Φθειρόμεθα, τηκόμεθα, φθισίωμεν, αποθνήσκωμεν» (Γεωργία Πετράκη, σελ. 290). Το απόσπασμα παρουσιάζει το εργατικό ζήτημα ως πρόβλημα επιβίωσης, αποσυνδεδεμένο από τα περιρρέοντα ιδεολογικά επιχειρήματα της περιόδου και την έννοια της εργοδοτικής εκμετάλλευσης. Η βελτίωση των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης των εργατών εναποτίθεται στην καλοπροαίρετη και φιλανθρωπική διάθεση του εργοδότη.

άλλες περιοχές της ελληνικής περιφέρειας¹¹, μία ομάδα αστών διανοομένων (γιατροί, δικηγόροι, εκπαιδευτικοί), σαφώς επηρεασμένων από τις ιδέες του σοσιαλισμού αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και του αναρχοσοσιαλισμού (υποστηρικτές του Μπακούνιν και του Κροπότιν), επιχειρήσαν να δημιουργήσουν ένα δημοκρατικό χώρο στέγασης όλων των τάσεων του εργατικού κινήματος. Τέλη του 1907, ιδρύεται στο Βόλο η πρώτη δευτεροβάθμια εργατική συνδικαλιστική ένωση «Πανεργατικός Σύνδεσμος, η Αδελφότης». Ο Σύνδεσμος παρείχε στέγη στην εφημερίδα *Εργάτης*, η οποία άρχισε να κυκλοφορεί συστηματικά από το 1907. Πρόεδρος του Συνδέσμου υπήρξε ο δικηγόρος Κων/νος Ι. Ζάχος και Γραμματέας ο Κώστας Νταϊφάς. Καθότι, σύμφωνα με τον Γ. Κορδάτο «ο Σύλλογος έκανε περισσότερη φιλολογία και λιγότερη συνδικαλιστική δράση, δεν άργησε να διαλυθεί»¹². Απογοητευμένοι από τη μικροαστική πολιτική του Πανεργατικού Συνδέσμου, οι Κων/νος Ι. Ζάχος, Γ. Κόσσυβας, Ν. Κατσιρέλος, Γ. Αλεξανδράκης προχώρησαν στη σύσταση Εργατικού Κέντρου. Στις συνεδριάσεις του Εργατικού Κέντρου ο Ζάχος εκπροσωπούσε τη φιλελεύθερη/σοσιαλίζουσα πτέρυγα και ο Κόσσυβας την αναρχοσυνδικαλιστική. Το Νοέμβριο του 1908, ομάδα εκπροσώπων καπνεργατικών σωματείων και άλλων (Γ. Κόσσυβας, Ν. Κατσιρέλος, Χρ. Παπάς, Σ. Ραφαήλ, Χ. Χαρίτος, Κ. Σούλιος, Κ. Χειρογιώργος κ.ά.) απευθύνθηκαν στον Σπύρο Μουσούρη και ζήτησαν τη συνδρομή του στη σύνταξη καταστατικού του νέου Εργατικού Κέντρου. Τελικά, τον Δεκέμβριο του 1908 ιδρύεται το Εργατικό Κέντρο στο Βόλο.

Στο Εργατικό Κέντρο Βόλου λειτούργησε νυχτερινή σχολή για τους εργάτες, ενώ παράλληλα οργανώθηκε χορωδία, ομάδα ανάγνωσης και λέσχη λογοτεχνικών συζητήσεων. Η νυχτερινή σχολή δημιουργήθηκε μετά την ίδρυση του Κέντρου και λειτουργούσε κάθε Κυριακή. Το Εργατικό Κέντρο οργάνωνε διαλέξεις με θέματα εργατικά ή επιστημονικά. Η παρακολούθηση ήταν εφικτή μόνο με την καταβολή εισιτηρίου, τα έσοδα από τα οποία θα χρησιμοποιούνταν για κοινωφελείς σκοπούς¹³. Οι συζητήσεις που οργανώνονταν τις Κυριακές στο Εργατικό Κέντρο με θέμα τον δαρβινισμό, τη θρησκεία και τον σοσιαλισμό μας θυμίζουν αναμφίβολα τις Κυριακές των Άγγλων εργατών, που περιγράφει ο E.P. Thompson.

Ακόμη και η έκδοση εργατικής εφημερίδας αποτελεί ένα από τα πρώτα βήματα του αγγλικού εργατικού κινήματος¹⁴. Πάντως, η έκδοση εφημερίδας συνδεόταν και με μία άλλη ανάγκη, αυτή της δημιουργίας –έστω και μίας νοητής– συλλογικότητας. Ακόμη και στο μικροεπίπεδο της πόλης του Βόλου, η εφημερίδα ίσως προσέκλυσε και κατέστησε κοινωνούς και εργάτες που δισταζαν να στηρίξουν μία πρωτοπόρα κίνηση. Η έκδοση εφημερίδας δεν αποτελούσε προνόμιο του Βόλου. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αι. κυκλοφορούσαν σε όλη την επικράτεια εβδομαδιαίες εργατικές εφημερίδες¹⁵, χωρίς όμως να

¹¹ Γ. Κορδάτος, σελ. 46-56.

¹² Γ. Κορδάτος, σελ. 137-138.

¹³ Χαράλαμπος Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τμ. Α, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα 1989, σελ. 56-57, 61-62, 73.

¹⁴ E.P. Thompson, *The Making of the English working class*, Penguin Books, London 1980, σελ. 781-820.

¹⁵ Αναφέρουμε χαρακτηριστικά, *Εργάτης* (στην Κεφαλονιά) δημοκρατική εφημερίδα, 19 Ιουλίου έως 2 Αυγούστου 1875, *Εργάτης* (στην Αθήνα) δημοκρατική, 28 Αυγούστου 1875 έως 7 Σεπτεμβρίου 1876, *Εργάτης* (Τρίπολη) 22 Ιουνίου έως 10 Δεκεμβρίου 1882, *Οι Εργάται* (Κέρκυρα) 14 Νοέμβρη 1881 έως 1 Οκτωβρίου 1882, *Οι Εργάται* (Τρίκαλα

διακρίνονται απαραίτητα από σοσιαλιστικό προσανατολισμό. Όπως μας πληροφορεί ο Γ. Κορδάτος, ο όρος εργάτης την περίοδο αυτή αναφέρεται περισσότερο «στους «τιμίως εργαζόμενους» παρά στους προλετάριους»¹⁶. Οι περισσότερες από τις εργατικές εφημερίδες που κυκλοφόρησαν τότε στον ελληνικό χώρο, διέθεταν ανταποκρίσεις από διάφορα σημεία της Ελλάδας αλλά και της Ευρώπης, Δυτικής και Κεντρικής¹⁷. Μετά την ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Βόλου, η εφημερίδα *Εργάτης* αποκτά υπότιτλο «εβδομαδιαία σοσιαλιστική εφημερίδα» και γίνεται πια δημοσιογραφικό όργανο του Εργατικού Κέντρου Βόλου. Στις αρχές του 1910, η εφημερίδα μετονομάζεται σε *Εργάτης-Γεωργός*. Στον *Εργάτη* εκφράζονταν τόσο οι ουτοπικές προτάσεις του Πλ. Δρακούλη, ο χριστιανοσοσιαλισμός των Σαράτση-Οικονομάκη, τα άρθρα του μαχητικού Κ. Χατζόπουλου, καθώς και τα συνθήματα της κίνησης των «Κοινωνιολόγων». Τελικά, ο *Εργάτης* εδραίωσε την παρουσία του ανάμεσα στα τοπικά έντυπα της πόλης και μάλιστα για τέσσερα ολόκληρα χρόνια, μέχρι δηλαδή τη στιγμή που τελείωσε άδοξα η ανανεωτική πρωτοβουλία του Βόλου, συμπεριλαμβανομένων του Εργατικού Κέντρου και του Παρθεναγωγείου.

Μεταξύ Απριλίου και Μαΐου του 1914, η Δίκη του Ναυπλίου και οι ανακρίσεις των κατηγορουμένων (ανάμεσα στους οποίους και οι συντάκτες της εφημερίδας) διακόπτουν την έκδοση του «Εργάτη» και τη λειτουργία του Εργατικού Κέντρου. Το Εργατικό Κέντρο Βόλου -και γενικότερα ο θεσμός των Εργατικών Κέντρων που επεκτάθηκε και σε άλλες ελληνικές πόλεις- συνιστά μία πρώτη απόπειρα οργάνωσης στο χώρο του προπολεμικού συνδικαλισμού.

Από την πρώιμη ιστορία του ΕΚΒ, συμπεραίνουμε πως αρχική πρόθεση των ιδρυτών του ήταν η στέγαση όλων των ιδεολογικών τάσεων και αναζητήσεων του εργατικού κινήματος. Παρά τις έντονες ιδεολογικές ζυμώσεις, που γνώρισε το ΕΚΒ στην πορεία αποδείχθηκε πως δεν μπόρεσε να συγκρατήσει τις συγκρουόμενες και ετερόκλητες τάσεις του συντηρητισμού, του σοσιαλισμού, του κομμουνισμού και του αναρχισμού. Τουλάχιστον αυτό αποδεικνύει η συνδικαλιστική πολυδιάσπαση που ακολούθησε στην πόλη του Βόλου.

Η κατάσταση που διαμορφώνεται στον συνδικαλιστικό χώρο -κατά τον Α' Παγκόσμιο και κυρίως στο Μεσοπόλεμο- παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στο Βόλο μετά το 1914, η μόνη συνδικαλιστική δευτεροβάθμια οργάνωση που επιβιώνει είναι η παλιά Πανεργατική Ένωση Βόλου (ιδρύθηκε το 1912), η οποία αναθεωρεί το καταστατικό της και θέτει ως στόχους την ίδρυση νυχτερινών ειδικών σχολών για τους

Θεσσαλίας) 1883-1888. Άλλες εφημερίδες ήταν η *Ελληνική Δημοκρατία* των Πατριτών Σοσιαλιστών (Πρωτομαγιά 1877), ο *Γαλαξίας* (Αθήνα) φιλεργατική, 28 Ιουνίου-6 Αυγούστου 1879, η *Εφημερίς του Λαού* (Σύρος) φιλεργατική και μικροαστική, 5 Ιουλίου-15 Νοεμβρίου 1880, ο *Σύνδεσμος* (Αθήνα) συνδικαλιστική εφημερίδα των τυπογράφων, 18 Σεπτεμβρίου-17 Οκτωβρίου 1882, η *Ισότης* (Βόλος) φιλαγροτική και νεωτεριστική, 24 Μαΐου-5 Ιουλίου 1883. Τέλος, ακολουθεί η επιδημία -όπως τη χαρακτηρίζει ο Κορδάτος- των σοσιαλιστικών εφημερίδων το φθινόπωρο του 1894: ο *Σοσιαλιστής* του Καλλέργη (Αθήνα, Παγκράτι) 20 Ιουλίου 1890-1894, ο *Σοσιαλισμός* του Καλλέργη (Αθήνα) 1894, ο *Σοσιαλιστικός Σύλλογος* από τους φίλους του Δρακούλη, ο *Μεταρρυθμιστής* από τους Μεταρρυθμιστές και ο *Νέος Σοσιαλισμός* από τους σοσιαλπατριώτες, η *Αλήθεια* από τους χριστιανοσοσιαλιστές προσκείμενους στον Καλλέργη, Γ. Κορδάτος, σελ. 44-56, 69-73.

¹⁶ Γ. Κορδάτος, σελ. 44.

¹⁷ Αρκεί να θυμηθούμε την εφημερίδα *Κόκκινος Ναύτης*, που εκδόθηκε την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και η οποία μαζί με τα συντεχνιακά ζητήματα των ναυτών μετέδιδε κι εξελίξεις από τη φεουδαρχική και πρωτο-κομμουνιστική Ρωσία (βλ. αρχείο ΑΣΚΙ).

εργάτες, την οργάνωση διαλέξεων για την πνευματική, πολιτική, κοινωνική και οικονομική ενημέρωση των εργατών, την ίδρυση βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου και τέλος τη σύσταση επιτροπής επιθεώρησης για την εφαρμογή των εργατικών νόμων¹⁸. Στην Πανεργατική Ένωση συμμετείχαν δέκα σύλλογοι (Παγκαπνεργατικός Σύλλογος, Σύλλογος Καπνεργατών «Αλληλεγγύη», Σωματείο Ξυλουργών, Σωματείο Μηχανουργών, Σωματείο Κτιστών Μαγνησίας, Σωματείο Λεμβούχων, Σωματείο Ασβεστοχριστών, Σωματείο Τελωνειακών, Σωματείο Βαρελοποιών και Σωματείο Φορτοεκφορτωτών). Ο πολιτικός προσανατολισμός της Πανεργατικής Ένωσης Βόλου διαγράφεται εύγλωττα στο υπόμνημα που υπέγραψε τον Δεκέμβριο του 1913 μαζί με άλλες πρωτοβάθμιες και δευτεροβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις: «Εμείς ποτέ δεν εξητήσαμε να καταβροχθήσομεν το κεφάλαιον· δεν έχομεν τόσο μεγάλο στομάχι· είναι μαθημένο με ψωμί κι ελιά και δεν χωνεύει τέτοια πολυτελή φαγητά... Ίσα ίσα θέλομεν να είμεθα καλοί φίλοι με αυτό»¹⁹.

Την περίοδο 1918-1933 στην πόλη του Βόλου ανθούν τουλάχιστον τέσσερα διαφορετικά κέντρα. Το 1919 ιδρύεται από τον Α. Καράμπελα -μέλος του σωματείου φορτοεκφορτωτών- το Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Βόλου²⁰, το οποίο λειτούργησε ως το αντίπαλο δέος στην πολιτική της Πανεργατικής Ένωσης. Η κίνηση αυτή ήταν απόρροια της διαφωνίας ορισμένων συνδικαλιστών με τη συναινετική πολιτική των σοσιαλιστών της Πανεργατικής απέναντι στην κυβέρνηση. Το 1924, οι ηγέτες της Πανεργατικής Ένωσης μετονομάζουν το συνδικαλιστικό όργανο σε Πανεργατικό Κέντρο Βόλου²¹. Στα 1928, το Πανεργατικό Κέντρο μετατρέπεται σε Εργατική Ένωση. Στα 1930, όταν οι σοσιαλιστές στην Αθήνα αποσχίζονται από τη Γ.Σ.Ε.Ε. και ιδρύουν τα Ανεξάρτητα Εργατικά Συνδικάτα (Α.Ε.Σ.), το Εργατικοϋπαλληλικό Κέντρο υιοθετεί τη διασπαστική τάση. Έτσι, προκύπτει το Εργατικό Κέντρο-Γ.Σ.Ε.Ε. με πρόεδρο τον ρεφορμιστή τυπογράφο Κ. Αμδάρη, που συγκέντρωνε δεκαοκτώ σωματεία, και το Εργατικό Κέντρο-Α.Ε.Σ. με έξι σωματεία. Παράλληλα, λειτουργούσε το Ενωτικό Περιφερειακό Κέντρο Βόλου –το οποίο απορρόφησε την Εργατική Ένωση- το οποίο και περιλάμβανε πέντε σωματεία, ανάμεσα στα οποία την Καπνεργατική Ένωση, το πολυπληθέστερο από τα καπνεργατικά σωματεία. Η περίοδος του μεσοπολέμου λήγει για το βολιώτικο συνδικαλιστικό κίνημα με τη συγχώνευση²² του Εργατικού Κέντρου-Γ.Σ.Ε.Ε. και του Εργατικού Κέντρου-Α.Ε.Σ. σε Ένωση Ανεξάρτητων Εργατικών Οργανώσεων το Μάρτιο του 1935²³.

Από όλα τα παραπάνω Εργατικά Κέντρα μόνο εκείνο που ίδρυσαν οι Αμδάρης και Παλαμηδάς κατάφερε να επιβιώσει. Το συγκεκριμένο Εργατικό Κέντρο στεγαζόταν, όπου και το σημερινό ΕΚΒ και

¹⁸ Πρωτοδικείο Βόλου, *Βιβλίον Αναγνωρισμένων Σωματείων*, αρ. 23 (13/01/1915).

¹⁹ Γεωργία Πετράκη, «Το σωματείο εργατών-μεταλλευτών Λαυρίου: 1911-1919», σελ. 295-296.

²⁰ Πρωτοδικείο Βόλου, *Βιβλίον Αναγνωρισμένων Σωματείων*, αρ. 14, Εργατικό Κέντρο Βόλου, (23/03/1919).

²¹ Πρωτοδικείο Βόλου, *Βιβλίον Αναγνωρισμένων Σωματείων*, αρ. 238, (19/08/1924).

²² Η συγχώνευση αυτή ήταν αποτέλεσμα της προηγούμενης συγχώνευσης της Γ.Σ.Ε.Ε. και της Ε.Γ.Σ.Ε.Ε. (Ενωτικής Γ.Σ.Ε.Ε., όργανο των κομμουνιστών).

²³ Λητώ Αποστολάκου, «Όψεις της εργατικής κίνησης στο Βόλο στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα»..., σελ. 161.

έδωσε δείγματα υποταγής στην κυβέρνηση Μεταξά και στη βασιλεία, προκειμένου να συνεχίσει να λειτουργεί.

Από την ιστορία του μεσοπολεμικού εργατικού συνδικαλισμού στην πόλη του Βόλου, επιβεβαιώνεται η αδυναμία διατήρησης μίας ενωτικής και ιδεολογικά πλουραλιστικής βάσης.

Ανάμεσα στους δύο πολέμους οι σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές τάσεις ισχυροποιήθηκαν σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αναγκάσουν την κυβέρνηση Βενιζέλου να ψηφίσει το 1929 το διαβόητο Ιδιώνυμο, νόμο για τον έλεγχο και την καταστολή των διαδηλώσεων και των ριζοσπαστικών κινήσεων²⁴. Το Ιδιώνυμο ή Νόμος 4229 «Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών» δεν ποινικοποιούσε μόνο την αριστερά αλλά και τη δράση κάθε οργάνωσης που καθοδηγούνταν από την αρχή της ταξικής πάλης. Ο συγκεκριμένος νόμος όριζε για πρώτη φορά πως «όστις επιδιώκει την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν τη δια βιαιών μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας ή ενεργεί υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν τιμωρείται με φυλάκισιν τουλάχιστον εξ μηνών. Προς τούτοις επιβάλλεται, δια της αποφάσεως και εκτοπισμός ενός μηνός μέχρι δύο ετών εις τόπον εν αυτή οριζόμενον»²⁵ και επομένως, νομιμοποιούσε για πρώτη φορά την εξορία ως μέθοδο αντιμετώπισης των διαφωνούντων με το εκάστοτε πολιτικό καθεστώς.

Στις αρχές του 20^{ου} αι., το εργατικό κίνημα και οι διεκδικήσεις του φάνηκε να απειλούν τα θεμέλια της χώρας και των κρατικών πολιτικών. Άλλωστε, μόνο ένας τέτοιος «κίνδυνος» θα δικαιολογούσε τη θέσπιση του Ιδιώνυμου. Η περίοδος από το 1870 ως τα τέλη της δεκαετίας του 1940 ήταν μία μακρά περίοδος ριζικών μεταβολών και καθοριστικών εξελίξεων, καθώς οι εργάτες δραστηριοποιούνταν για πρώτη φορά μετά την είσοδο της χώρας στη σφαίρα της ελεύθερης αγοράς, η ελληνική βιομηχανία έκανε τότε μόλις τα πρώτα της βήματα, οι εργατικές διαμαρτυρίες συνιστούσαν μία πρωτόγνωρη εμπειρία για το νεοσύστατο κράτος, τα αιτήματα των εργατών διατυπώνονταν για πρώτη φορά και ο εργατικός συνδικαλισμός έκανε τις πρώτες του απόπειρες να οργανωθεί. Η περίοδος της κατοχής και του εμφύλιου δεν σημειώνει κάποια ιδιαίτερη πρωτοτυπία σε σχέση με την αμέσως προηγούμενη περίοδο. Το Εργατικό ΕΑΜ συμμετείχε ενεργά στον αντιστασιακό αγώνα²⁶, ενώ συγχρόνως προωθούσε τις συζητήσεις για ενότητα και οργάνωση στον συνδικαλιστικό χώρο. Όπως προκύπτει και από τον αριθμό των εργατικών οργανώσεων αυτή την περίοδο, το εργατικό κίνημα συνέχισε να χαρακτηρίζεται από το φαινόμενο της πολυδιάσπασης –ιδεολογικής κι οργανωτικής²⁷. Το μεγαλύτερο πρόβλημα του ελληνικού εργατικού

²⁴ Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2005, σελ. 315, 318.

²⁵ Γιώργος Εμμ. Μαυρίκος, *Το Εργατικό Συνδικαλιστικό...*, σελ. 77.

²⁶ Σύμφωνα με τον Άγγελο Αυγουστίδη, το Εργατικό Ε.Α.Μ. κατείχε ιδιαίτερη θέση στο σπλοστάσιο του Κ.Κ.Ε., καθώς οι εργάτες θεωρούνταν ιδεολογικά ωριμότεροι σε σύγκριση με τον αγροτικό κόσμο, που προσέγγιζε το Ε.Α.Μ. (Άγγελος Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα...*, σελ. 158-164). Ο Γιώργος Εμμ. Μαυρίκος θεωρεί τη δυναμική του Ε.Ε.Α.Μ. τον βασικό πυρήνα του Ε.Α.Μ. (Γιώργος Εμμ. Μαυρίκος, *Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα 1918-1948. Δύο γραμμές σε διαρκή αντιπαράθεση*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2004, σελ. 146-147)

²⁷ Βλ. πίνακα 3, Παράρτημα Β.

κινήματος υπήρξε η διάσπαση και το συχνότερο αίτημα και θέμα συζήτησης η πολυπόθητη ενότητα. Ως και την απελευθέρωση της χώρας από τους Γερμανούς, οι σοσιαλιστές, κομμουνιστές, αρχαιομαρξιστές κομμουνιστές και αναρχικοί προσπαθούν να βρουν σημεία σύγκλισης μέσα από γόνιμες συζητήσεις²⁸. Αν και περίοδος κατοχής, διακρίνουμε μία σαφή δυναμική στο εργατικό κίνημα.

Ο εμφύλιος πόλεμος, όμως, θα επιφέρει την καταλυτική αλλαγή. Σε όλες τις προοδευτικές και ριζοσπαστικές πολιτικές αποδίδεται ένα και μόνο χρώμα, εκείνο του κομμουνισμού. Οι γόνιμες ιδεολογικές αντιπαραθέσεις μετατρέπονται σε αντικομμουνιστικό κινήρι από την πλευρά των συντηρητικών δυνάμεων. Το κλίμα πολώνεται και σε κεντρικό ζήτημα των οργανώσεων μετατρέπεται η νομιμοποίησή τους. Το ψυχροπολεμικό κλίμα που κυριαρχεί στις διεθνείς εξελίξεις δε συμβάλλει στην αποσυμφόρηση της έντασης και στην επιστροφή σε ένα πλουραλιστικό μοντέλο.

Θα μπορούσαμε, επομένως, να μιλήσουμε για δύο διακριτές φάσεις των εργατικών κινητοποιήσεων όπου η πρώτη χαρακτηρίζεται από τις αποσπασματικές ενέργειες ενός ιδεολογικά πολυποίκιλου εργατικού κινήματος, ενώ στη δεύτερη συναντούμε ένα ελεγχόμενο συνδικαλιστικό κίνημα. Η βασική διάκριση συνίσταται ίσως στην αντιπαράθεση εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος. Προπολεμικά συγκροτείται ένα ιδεολογικά πολυποίκιλο αλλά δυναμικό κίνημα, μέσα από το οποίο αναδύεται μάλλον η πολυπληθής και αυθόρμητη παρουσία των εργατών παρά ο ρόλος των συνδικαλιστών ενώ μεταπολεμικά το κίνημα αυτό μεταλλάσσεται σε ανενεργά κατά κύριο λόγο σωματεία, τα οποία στερούνται μίας ευκρινώς δομημένης ιδεολογικής βάσης. Από τη δεκαετία του 1950 κι έπειτα, ο ρόλος του κινήματος εξασθενεί ενώ ισχυροποιείται η παρουσία των συνδικαλιστών στη χάραξη πολιτικών κατευθύνσεων. Το πρώτο στάδιο της μεταβολής συνιστά η ανάληψη των συνδικάτων και σωματείων από επαγγελματίες συνδικαλιστές, ενώ το δεύτερο και λίγο μεταγενέστερο η απροκάλυπτη σύνδεση των συνδικαλιστικών ηγετών με τα πολιτικά κόμματα και η κομματικοποίησή τους. Από το 1980 και έπειτα η κομματικοποίηση του ελληνικού συνδικαλισμού και η μετατροπή του συνδικαλιστή σε «δημοσιούπαλληλικό στέλεχος» είναι γεγονός.

Οι ρίζες, όμως, αυτών των χαρακτηριστικών πρωτοεμφανίζονται στην μεταπολεμική περίοδο, πράγμα που καθιστά από μόνο του απαραίτητη τη μελέτη του φαινομένου του οργανωμένου συνδικαλισμού. Από τη δεκαετία του 1950 κι εξής, όπως θα δούμε και στα επόμενα κεφάλαια, οι περισσότεροι επαγγελματικοί κλάδοι ακολουθούν τις επιταγές των συνδικαλιστών τους -δημοκρατικά εκλεγμένων ή μη- οι οποίοι αναδεικνύονται πια σε ηγετικές μορφές. Το φαινόμενο του σεικταριανισμού υποχωρεί, καθώς οι σοσιαλιστές, κομμουνιστές, αναρχικοί και οι άλλες προοδευτικές δυνάμεις συνωστίζονται μέσα στην Ε.Δ.Α., τη μόνη αποδεκτή από το επίσημο κράτος αριστερή παράταξη. Η συνδικαλιστική διαμάχη μεταφέρεται από το προπολεμικό διακύβευμα του αριστερότερου κοινωνικού προγράμματος στον αγώνα κατοχύρωσης και νομιμοποίησης των αριστερών δυνάμεων μέσα στην ελληνική πολιτική σκηνή.

²⁸ Γρηγόρης Ε. Παντέλογλου, «Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα: Οι πολιτικές συνδικαλιστικές παρατάξεις της περιόδου 1945-1949», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τεύχος 1, 1996, σελ. 48-71.

Ήδη, όμως, το προπολεμικό κίνημα έχει κατορθώσει να εδραιώσει τον συνδικαλιστικό χώρο ως πεδίο πολιτικών διεκδικήσεων. Παρά τον διασπαστικό και αποσπασματικό τους χαρακτήρα, οι διαμάχες που προηγήθηκαν ανάμεσα σε σοσιαλιστές, κομμουνιστές και αναρχικούς από την περίοδο του μεσοπολέμου αποσαφήνισαν την πολιτική φυσιογνωμία του συνδικαλιστή. Οι συνδικαλιστές δεν αντιμετωπίζονται πια ως ενθουσιώδεις και αυθόρμητοι αγωνιστές, που εμφανίζονται ως κομήτες στην πολιτική ζωή αλλά ως πρόσωπα άρρηκτα συνδεδεμένα με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις του ελληνικού κράτους.

Χαρτογράφηση των μεταπολεμικών οικοδομικών οργανώσεων.

Ο συνδικαλιστικός χώρος μετά τον πόλεμο διαιρείται οργανωτικά σε οργανώσεις πρωτοβάθμιες (συνδικάτα και σωματεία), δευτεροβάθμιες (Εργατικά Κέντρα) και τριτοβάθμιες (πανελλήνιες ομοσπονδίες και Γ.Σ.Ε.Ε.). Το προπολεμικό σωματείο των κτιστών έχει πια διευρυνθεί και μετατραπεί σε κλάδο οικοδόμων²⁹, όπου περιλαμβάνονται όλες οι ειδικότητες του χώρου (Αμμοκονιαστές, Ασβεστοχρίστες, Ασφαλτοτεχνίτες, Εισιαφείς, Ελαιοχρωματιστές, Κτίστες, Λατόμοι, Μαρμαρογλύπτες, Μπετατζήδες, Μωσαϊκών Δαπέδων, Μωσαϊκών Πλακών, Ναυπηγοξυλουργοί, Ξυλουργοί, Οδοποιοί, Παρκετοποιοί, Πατωματζήδες, Τεχνίτες Μπετόν, Φρεατωρύχες κλπ.). Τα σωματεία των οικοδόμων εκτός από τη μεγάλη κλαδική τους διαίρεση αντιμετωπίζουν και την τοπική διάσπαση. Μόνο στην περιφέρεια της Αθήνας βρίσκουμε όλα τα παραπάνω σωματεία επί τρία (Αθηνών, Πειραιώς και Ελευσίνας). Τα σωματεία συχνά διαιρούνται και κατά κοινότητες μέσα στον ίδιο νομό (Συνδικάτο Οικοδόμων Βόλου, Συνδικάτο Οικοδόμων Αγριάς, Οικοδόμων Σκοπέλου, Οικοδόμων Σιάθου).

Ως ανώτερο όργανο όλων των οικοδομικών σωματείων είχε οριστεί η Ομοσπονδία Οικοδόμων Ελλάδος (Ο.Ο.Ε.), η οποία μεριμνούσε για ζητήματα τοπικής, κλαδικής και πανελλαδικής πανοικοδομικής εμβέλειας. Η Π.Ο.Ε.Ο. ιδρύθηκε το 1953, έπειτα από πανελλαδικό συνέδριο των οικοδόμων, στο οποίο δήλωσαν απερίφραστα τη διαφωνία τους με την προηγούμενη οικοδομική ομοσπονδία, Ο.Ο.Ε. (Ομοσπονδία Οικοδόμων Ελλάδος)³⁰. Συγκεκριμένα, το 1953 ο Λυκιαρδόπουλος ήρθε σε επαφή με τα

²⁹ Στην περίπτωση του Βόλου, συναντάμε για τελευταία φορά τον Σύλλογο Κτιστών Μαγνησίας το 1956, οπότε αριθμεί 564 μέλη (ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Β, Ονοματική κατάσταση Συλλόγου Κτιστών Μαγνησίας, 11 Σεπτεμβρίου 1956). Την ίδια χρονιά ιδρύεται επίσημα το Συνδικάτο Εργατοτεχνιτών Οικοδομικών Εργασιών Βόλου και Περιχώρων, μέλος της Π.Ο.Ε.Ο. με 565 μέλη. Το Συνδικάτο διαθέτει λάβαρο (σημαία) όπου αναγράφονται η επωνυμία του, το έτος ίδρυσης του και απεικονίζεται η εικόνα του Αγίου Κοσμά. Στους στόχους του συνδικάτου περιλαμβάνονται η ανάπτυξη του ενδιαφέροντος των εργατών για την ευρύτερη εκπολιτιστική και εξωραϊστική κίνηση των περιφερειών τους, η ίδρυση Οικοδομικού Συνεταιρισμού για τη στεγαστική αποκατάσταση των μελών του, η ίδρυση Προμηθευτικού Συνεταιρισμού, η προώθηση της επαγγελματοτεχνικής μόρφωσης των μελών με την ίδρυση ειδικών σχολών στις οποίες θα μπορούν να φοιτούν και μέλη των οικογενειών των μελών του Συνδικάτου και τέλος, η πνευματική και ψυχική διαπαιδαγώγηση των μελών με την ίδρυση Κέντρων Ψυχαγωγίας και με την οργάνωση ομιλών και διαλέξεων (ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Καταστατικό Συνδικάτου Εργατοτεχνιτών Οικοδομικών Εργασιών Βόλου και Περιχώρων, Άρθρα 1 & 2 Πρωτοδικείο Βόλου, *Βιβλίο Αναγνωρισμένων Σωματείων*, αρ. 106^α)

³⁰ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Λογοδοσία της απερχόμενης διοίκησης κατά το 3^ο Πανοικοδομικό Συνέδριο της Πάτρας, 18 Μαρτίου 1959.

σωματεία των επαρχιών, τα οποία ξεσηλώθηκαν ενάντια στη διοίκηση της Ο.Ο.Ε. και απαίτησαν διοίκηση ακοιμάτιστη και αξιόμαχη. Έτσι, πραγματοποιήθηκε Πανελλαδική Συνδιάσκεψη των οικοδόμων στην Αθήνα, η οποία κάλεσε τη διοίκηση της ομοσπονδίας να οργανώσει συνέδριο, όπου θα απολογούνταν για τη δράση της. Η άρνηση της διοίκησης να συνταχθεί με τις επιθυμίες των οικοδόμων οδήγησε στην εγκατάλειψη της Ο.Ο.Ε. και στην ίδρυση της Π.Ο.Ε.Ο.

Παρόλα αυτά, όπως θα δούμε παρακάτω η Ο.Ο.Ε. δεν αποδέχθηκε τόσο εύκολα τον εκτοπισμό της και συνέχισε τον αγώνα δυσφήμισης του Γενικού Γραμματέα της Π.Ο.Ε.Ο., Κωνσταντίνου Λυκιαρδόπουλου με την ανοιχτή υποστήριξη της Γ.Σ.Ε.Ε. Η διαμάχη ανάμεσα στις δύο ομοσπονδίες διήρκεσε από το 1956 ως το 1959. Έληξε με την πανηγυρική νίκη της πολυπληθέστερης Π.Ο.Ε.Ο. Η Π.Ο.Ε.Ο. αποτέλεσε τον κεντρικό πόλο των εξελίξεων στις δύο αυτές δεκαετίες. Ο κεντρικός της ρόλος συνδέεται με το γεγονός πως η Π.Ο.Ε.Ο. αναγνωριζόταν επίσημα από τη Γ.Σ.Ε.Ε. Η προσπάθεια σύνδεσης με τη Γ.Σ.Ε.Ε. συνιστά μία από τις ιδιαιτερότητες του συνδικαλισμού της περιόδου. Ενώ δηλαδή, οι περισσότεροι συνδικαλιστές κατήγγειλαν την πανελλαδική Συνομοσπονδία για απαθή στάση απέναντι στα προβλήματα και αιτήματα των εργατών, από την άλλη όλες οι ομοσπονδίες προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν το χρίσμα της Γ.Σ.Ε.Ε. Από το αρχείο δεν γίνεται σαφής η σκοπιμότητα αυτής της συμπεριφοράς και επιδίωξης. Υποθέτουμε πως ίσως η σφραγίδα της Γ.Σ.Ε.Ε. να ενέπνεε περισσότερη εμπιστοσύνη στους απλούς εργάτες τους οποίους προσπαθούσαν να προσελκύσουν οι ομοσπονδίες.

Στο παραπάνω πλαίσιο εντάσσεται και η διαμάχη της Π.Ο.Ε.Ο. με την Ο.Ο.Ε. Οι διαξιφισμοί ανάμεσα στις δύο ομοσπονδίες δεν φαίνεται να υιοθετούν πολιτικά επιχειρήματα παρά μόνο να διεκδικούν το χρίσμα του Γενικού Γραμματέα της Γ.Σ.Ε.Ε., Φώτη Μακρή. Ειδικά, στην περίπτωση της Π.Ο.Ε.Ο. που θα μας απασχολήσει στο μεγαλύτερο μέρος αυτής της μελέτης τα μόνα πολιτικά επιχειρήματα που συναντάμε αφορούν την αντιμαχία της με τον αριστερό συνδικαλιστικό χώρο.

Από την πλευρά της αριστεράς, συνδικαλιστής της Ε.Δ.Α. αναφέρει ότι το 1958 «έγινε το πραγματικό ξείνημα»³¹ όταν τέσσερα σωματεία της Αθήνας (Σοβατζήδων, Μπετατζήδων, Ξυλουργών, Ελαιοχρωματιστών) και τρία του Πειραιά (Σοβατζήδων, Μπετατζήδων, Μηχανοξυλουργών) επιλέγουν να διαγραφούν από την Π.Ο.Ε.Ο. και να διαγράψουν τη δική τους πορεία. Λίγο αργότερα ακολουθεί το Σωματείο Κτιστών Αθηνών. Τα σωματεία αυτά ανήκουν στον αριστερό πολιτικό χώρο του οικοδομικού κλάδου. Έτσι, το 1959 το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα –όργανο της Ε.Δ.Α. στον χώρο του συνδικαλισμού- κατορθώνει να προσαρτήσσει 7 σωματεία. Όπως θα δούμε στην πορεία, θα παραμείνουν ενεργά σε όλη την διάρκεια της περιόδου. Ενίοτε τα συναντάμε ως 6 σωματεία, άλλοτε ως 7 ή 8 και άλλοτε ως 9. Διασταυρώνοντας το αρχείο με μαρτυρίες συνδικαλιστών της Ε.Δ.Α. συμπεραίνουμε πως τα αριστερά σωματεία ήταν στις αρχές του 1959 επτά και ως το τέλος της χρονιάς προστέθηκαν ακόμη δύο. Από το

³¹ Επιτροπή Πρωτοβουλίας, σελ. 15.

αρχείο προκρίπτει πως τα σωματεία συνέστησαν μία δική τους ομοσπονδία με Γενικό Γραμματέα τον Γρηγόρη Μελά, η οποία γρήγορα διαλύθηκε καθώς δεν πέτυχε να προσελκύσει περισσότερο κόσμο.

Την ίδια χρονιά, οι ιδρυτές της Ο.Ο.Ε. (Αντωνάτος, Παπαδόπουλος) προχωρούν στη σύσταση νέας ομοσπονδίας, της Οργανωτικής Επιτροπής Οικοδομικών Οργανώσεων Ελλάδος (Ο.Ε.Ο.Ο.Ε.). Η νέα αυτή επιτροπή δε φαίνεται να διαφοροποιεί τη στρατηγική της από εκείνη της Ο.Ο.Ε., καθώς σε κεντρικό της επιχείρημα αναδεικνύεται η πολεμική στον Γενικό Γραμματέα της Π.Ο.Ε.Ο., Κωνσταντίνο Λυκιαρδόπουλο. Περισσότερο, μοιάζει με μία κίνηση απόγνωσης των ιδρυτών της Ο.Ο.Ε. που προσπαθούν μέσω της εικονικής αυτής ανανέωσης να προσελκύσουν τα εργατικά σωματεία.

Η σημαντικότερη επιτυχία του 1959 στον συνδικαλισμό των οικοδόμων ήταν η συμφωνία συνεργασίας της Π.Ο.Ε.Ο. με τα αριστερά σωματεία. Προκειμένου να πετύχουν τα αιτήματά τους, οι δύο πόλοι διαπίστωσαν πως η μόνη οδός ήταν η συνεργασία. Έτσι, συγκρότησαν τη Συντονιστική Επιτροπή η οποία θα οδηγήσει στη μεγάλη απεργία του Δεκεμβρη του 1960.

Τον Μάρτιο του 1960 ο Γενικός Γραμματέας της Γ.Σ.Ε.Ε., Φ. Μακρής θα αναγνωρίσει την Π.Ο.Ε.Ο. ως την επίσημη ομοσπονδία των οικοδόμων, η Ο.Ο.Ε. θα αντιδράσει συγκροτώντας μία αντι-Γ.Σ.Ε.Ε, τη λεγόμενη του Γόνη³². Τα σωματεία της Π.Ο.Ε.Ο. καταδικάζουν την αντι-Γ.Σ.Ε.Ε.³³ Η προσπάθεια δεν καρποφορεί και σύντομα η Ο.Ο.Ε. προκειμένου να επιδείξει κάποια ριζοσπαστικότητα και να διαφοροποιηθεί από την Π.Ο.Ε.Ο. επιτίθεται στον Θεοδώρου, ο οποίος μαζί με τον Φώτη Μακρή αποτελούσαν τα κεντρικά στελέχη της Γ.Σ.Ε.Ε. Στο εξής, οι αριστεροί συνδικαλιστές όταν θα αναφέρονται στους διορισμένους συνδικαλιστές της περιόδου θα μιλούν για «Μακρήδες» και «Μακρηθεωωρικούς».

Μετά από την κινητοποίηση του Δεκεμβρη του 1960, τα αριστερά σωματεία θα αποχωρήσουν ξανά από την Π.Ο.Ε.Ο. και θα χαράξουν τη δική τους πορεία ως το 1965, που σταματά το αρχείο. Το καλοκαίρι του 1965, η Αθήνα θα συγκλονιστεί από τις μαζικές κινητοποιήσεις των λεγόμενων 115 σωματείων, τα οποία μαζί με τους φοιτητές θα οδηγήσουν στα Ιουλιανά του 1965. Η Ε.Δ.Α. έχοντας καταφέρει να πείσει για την αποτελεσματικότητα των κινητοποιήσεων θα οργανώσει τα 115 σωματεία, τα οποία θα διατηρήσουν αυτό τον τίτλο παρότι στην πραγματικότητα ίσως να ξεπέρασαν τα 225. Έτσι, στο αρχείο θα τα συναντάμε άλλοτε ως 115 κι άλλοτε ως 225.

Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε πως στα τέλη της δεκαετίας του 1950 -που περιγράφηκε παραπάνω- τα ζωτικά προβλήματα κι οι δυσχέρειες της καθημερινότητας δεν απέτρεψαν τους οικοδόμους από τη συμμετοχή στα σωματεία τους, παρά τις τυχονδικτικές διαμάχες των στελεχών που ελάχιστα τους αφορούσαν. Όσοι οικοδόμοι δεν συμμετείχαν στα διαγραμμένα από τη δύναμη της Π.Ο.Ε.Ο. συνδικάτα

³² Δυστυχώς, για τον Γόνη δε μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε κάποιες πληροφορίες. Άλλωστε αυτή είναι και η μόνη αναφορά στο όνομα του μέσα στο αρχείο.

³³ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Β, Ψήφισμα του Συνδικάτου Βόλου υπό τιμητική προεδρία Λυκιαρδόπουλου, 6 Μαΐου 1961.

του Δημοκρατικού Συνδικαλιστικού Κινήματος (Δ.Σ.Κ.)³⁴ αγωνίζονταν για τα δικαιώματά τους στο εσωτερικό των υπαρχόντων σωματείων της Π.Ο.Ε.Ο.

Ο Βόλος στις δεκαετίες της μεγάλης ανοικοδόμησης.

Για να κατανοήσουμε την ηγεμονία των οικοδόμων στο συνδικαλιστικό κίνημα της περιόδου, έχει σημασία να εξετάσουμε τη θέση που κατείχε ο κλάδος στην κοινωνία και στον εργατικό κόσμο της περιόδου. Η αναπτυξιακή τάση των αστικών κέντρων στον τομέα της ανοικοδόμησης συνιστούσε έναν από τους παράγοντες που προσέδωσαν στην ομοσπονδία των οικοδόμων πρωτοπόρα θέση στο χώρο του συνδικαλισμού. Εξέχουσα θέση στην οικοδομική έκρηξη κατείχε η πρωτεύουσα της χώρας.

Παράλληλα, αντίστοιχους ρυθμούς ανοικοδόμησης παρατηρούμε και στην πόλη του Βόλου, πόλη που επλήγη βάνουσα από τους σεισμούς της περιόδου 1954-57 κι όπου επομένως η οικοδομική δραστηριότητα απέκτησε διπλές και τριπλές ταχύτητες, ώστε να επουλώσει τα τραύματα και να καλύψει τις καθημερινές ανάγκες. Οι σεισμοί του Βόλου ισοπέδωσαν την πόλη κι ανάγκασαν τους Βολιώτες να επιστρατεύσουν υψηλούς ρυθμούς ανοικοδόμησης, προκειμένου να αντιμετωπίσουν το στεγαστικό ζήτημα. Διαβάζουμε σε ανταπόκριση του απεσταλμένου της εφημερίδας *Ελευθερία*, Ν. Παπαδημητρίου στις 7 Μαρτίου 1965: «Μετά τους σεισμούς, ο Βόλος αγωνίζεται σήμερα να ξανάβρη τον δρόμο του. Σκληρή μάχη που συνεχίζεται ανάμεσα στις σύγχρονες αντιξοότητες. Η ανοικοδόμηση ξεπέρασε την κρίσιμη καμπή και ολοκληρώνεται... Έτσι η πολιτεία όλο και μεγαλώνει σε έκταση και σε πληθυσμό. Οι Βολιώτες είναι πεισματάρηδες. Κτίζουν καινούρια σπίτια και μαζί με αυτά ξενοδοχεία, κινηματογράφους και φάμπρικες... Σε κάθε συνοικία καινούριες οικοδομές, πλατείες και πάρκα. Στη λεωφόρο Δημητριάδος σκαλωσιές για πολυώροφες πολυκατοικίες.»³⁵ Ακόμη και οι υπότιτλοι του άρθρου, υποδηλώνουν την οικοδομική ένταση της πόλης «Οι γερανοί μουγκρίζουν και φέρνουν ελπίδες-Σκληρή μάχη για την ευημερία-Δέκα χρόνια μετά τους σεισμούς».

Η οικοδομική έκρηξη συνιστά, ίσως, ένα από τα σημαντικότερα φαινόμενα της περιόδου. Άλλωστε, αν θεωρήσουμε πως με την εγγρατάσταση των μικρασιατών προσφύγων ολοκληρώνεται η πρώτη φάση ανοικοδόμησης της Αθήνας και των περιχώρων της, την περίοδο 1955-1965 ολοκληρώνεται ο καλλωπισμός της Αθήνας. Η δεύτερη αυτή φάση δεν εξυπηρετεί τόσο άμεσες ανάγκες όσο βελτιώνει τις συνθήκες διαβίωσης –για ορισμένα κοινωνικά στρώματα- και επικεντρώνεται στην πολυτέλεια και τις ανέσεις. Η πρωτεύουσα αλλάζει πρόσωπο. Αντίστοιχους ρυθμούς συναντάμε αυτή την περίοδο και στην πόλη του Βόλου, καθώς η πόλη προσπαθούσε να ανασυγκροτήσει τη δυναμική μετά την καταστροφική λαίλαπα των σεισμών του 1954-57. Πέρα από τις ισοπεδωτικές συνέπειες των φυσικών καταστροφών, το

³⁴ Το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα αποτελούσε συνασπισμό των σωματείων που πρόσκειταν στην Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (Ε.Δ.Α.).

³⁵ Ν. Παπαδημητρίου, «Ο Βόλος αγωνίζεται», *εφ. Ελευθερία*, 7 Μαρτίου 1965, σελ. 11.

οικοδομικό boom συνδέεται ασφαλώς και με την ευρύτερη αναπτυξιακή πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων της περιόδου, που περιλάμβανε τη νομισματική σταθερότητα, τη διενέργεια μεγάλων έργων υποδομής, την ενθάρρυνση της βιομηχανικής παραγωγής και την ανάπτυξη του τουρισμού³⁶.

Η οικοδομή στεγάζει όχι μόνο τους κατοίκους της αλλά και την ανάγκη διοχέτευσης του ιδιωτικού επενδυτικού κεφαλαίου και την αναζήτηση των οικοδόμων και των «χαρακτηρισμένων» πολιτών για εύρεση εργασίας. Άλλωστε, αυτός ο ενθουσιασμός για ανασυγκρότηση κι αναμόρφωση της πόλης έδωσε ώθηση στην ανοικοδόμηση και κατ' επέκταση στην αγορά εργασίας των οικοδόμων. Η οικοδομή συνιστά τη μεγαλύτερη ίσως αγορά εργασίας της μεταπολεμικής περιόδου. Στα γιαπιά συνωστίζονται άφθονα χέρια εργασίας, χέρια αντιστασιακών, αριστερών αγωνιστών και εσωτερικών μεταναστών. Η απότομη αύξηση του ανθρώπινου δυναμικού του οικοδομικού κλάδου θα οδηγήσει τους εργαζόμενους στις οικοδομές στην ταχεία και άμεση συνειδητοποίηση των προβλημάτων τους.

Η εκπαιδευτική διαδικασία στην οικοδομική τέχνη.

Ως την μεγάλη ανοικοδόμηση των ελληνικών πόλεων –και περισσότερο της Αθήνας– της περιόδου, η δουλειά του κτίστη αφορούσε κυρίως μονοκατοικίες. Επομένως, οι κτίστες ή μάστορες αποτελούσαν μικρές ομάδες που διαβίωναν σε διάφορα σημεία της ελληνικής επαρχίας, τα γνωστά μαστοροχώρια (Λαγκαδία, Κόνιτσα, Τήνος). Για το κτίσιμο μιας κατοικίας, ο ενδιαφερόμενος καλούσε την τοπική κομπανία κι εκείνη αναλάμβανε τη δουλειά. Για να μάθει ένας νέος την τέχνη ακολουθούσε για μεγάλο διάστημα τα περιφερόμενα αυτά «μπουλούκια» και μάθαινε παρακολουθώντας και βοηθώντας τον αρχιμάστορα. Η διαδικασία δε διέφερε καθόλου από την τεχνική εκπαίδευση άλλων κλάδων³⁷. Μετά το 1950, αρκετοί από αυτούς τους τεχνίτες εγκαταλείπουν σταδιακά τον παραδοσιακό τρόπο εργασίας, κατεβαίνουν στα αστικά κέντρα και γίνονται μισθωτοί εργάτες οικοδόμοι³⁸.

Τη δεκαετία 1955-1965, η εσωτερική μετανάστευση φέρνει πολλούς νέους στα αστικά κέντρα. Για πολλούς, μόνη επαγγελματική διεξοδος αναδεικνύεται η οικοδομή. Στον τομέα της μαθητείας, τα πράγματα δεν έχουν αλλάξει ριζικά με την είσοδο τους στα αστικά κέντρα. Η Ελλάδα δε φαίνεται να είναι έτοιμη να αντεπεξέλθει στις ανάγκες της τεχνικής εκπαίδευσης που δημιουργούν οι πολυάριθμοι νέοι οικοδόμοι. Άλλωστε, πολλοί απασχολούνται στο επάγγελμα περιστασιακά κι επομένως δεν ενδιαφέρονται για άρτια εκπαίδευση. Μάλιστα, οι εργάτες που καταφτάνουν από την επαρχία φαίνεται να μην μπορούν να αντεπεξέλθουν στους ρυθμούς εργασίας της αθηναϊκής ανοικοδόμησης. Ο Δημήτρης Πατρέλης, πρόεδρος του Σωματείου Χτιστών αναφέρει για την πρώτη του εμπειρία σε οικοδομή της Αθήνας πως «Στο χωριό

³⁶ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Σειρά: νεότερη και σύγχρονη ιστορία, Αθήνα Οκτώβριος 2001, σελ. 255.

³⁷ Χρήστος Γ. Κωνσταντινίδης, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987, σελ. 53-93.

³⁸ ό.π., σελ. 117.

μου ήμουνα καλός μάστορας, όπως λέγανε οι συνάδελφοι και οι χωριανοί. Δούλευα σβέλτα και καθαρά. Εδώ, όμως, θα μπορούσα να παρακολουθήσω τη γληγοράδα της Αθήνας; Τούτοι εδώ ήταν ξεφτέρια. Για πότε σηκώνονταν ο τοίχος από τούβλα απορούσες. Στα χωριά, σε όλη σχεδόν την Ελλάδα, έβγαινε το ένα τρίτο της δουλειάς³⁹. Σύμφωνα με τη μαρτυρία, φαίνεται πως στις πόλεις ίσχυαν ρυθμοί ταχύτεροι από της επαρχίας. Κεντρικός στόχος των νέων οικοδόμων, όπως φαίνεται και από την μαρτυρία ήταν η προσαρμογή τους στους ρυθμούς της πρωτεύουσας.

Διδακταλία, βέβαια, θεωρητική ή πρακτική για την εκμάθηση της τέχνης δεν γινόταν στους μαθητευόμενους. «Η Τέχνη δεν χαρίζεται, κλέβεται», έλεγαν παλιοί μαστόροι, δηλαδή η εκμάθηση του επαγγέλματος ήταν ζήτημα ευφυΐας, αντίληψης, παρατηρητικότητας, ενδιαφέροντος και σκληρής εργασίας. Όσοι ενδιαφέρονταν να μάθουν την τέχνη, παρακολουθούσαν με προσοχή τις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν οι μαστόροι στο χτίσιμο, στην εξόρυξη της πέτρας ή στο πελέκημα των γωνιόλιθων και προσπαθούσαν να τις κάμουν χτήμα τους⁴⁰.

Η εκπαίδευση του νέου δομούνταν πάνω σε εγγενή χαρακτηριστικά του και στην καλλιέργειά τους (ευφυΐα, αντίληψη κλπ.). Για το ζήτημα της μαθητείας των οικοδόμων, συναντάμε την πρώτη σοβαρή απόπειρα περίπου το 1962 στις Τεχνικές Σχολές του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος Βόλου. Σε αυτή την ακαδημαϊκή χρονιά (22/01/1962-15/12/1962), καταγράφηκαν 75 μαθητευόμενοι, από τους οποίους 38 ήταν οικοδόμοι και 37 ξυλουργοί. Μία ματιά στο πρόγραμμα σπουδών μας πληροφορεί πως η σχολική επιτροπή ήταν πολύ καλά καταρτισμένη, καθώς στα μαθήματα περιλαμβάνονταν βασικά μαθήματα της οικοδομικής και ξυλουργικής τέχνης, μαθήματα γενικής παιδείας (Εργατική Νομοθεσία, Νεότερη Ιστορία, Γεωγραφία, Μαθηματικά) αλλά κι εκτεταμένη πρακτική άσκηση ή εργασίες στις περισσότερες εκδοχές της συγκεκριμένης τεχνικής⁴¹. Δυστυχώς, το αρχείο του συνδικάτου δε μας δίνει περισσότερες πληροφορίες ούτε για τον τρόπο εισαγωγής στην τεχνική σχολή, ούτε για τα απαιτούμενα έτη φοίτησης ή το δίπλωμα των μαθητευόμενων.

Η απουσία οργανωμένης και αξιοπρεπούς τεχνικής εκπαίδευσης για τον οικοδομικό κλάδο συνέβαλλε, όπως ισχυριζόνταν συχνά και οι ίδιοι οι συνδικαλιστές στην αύξηση των εργατικών ατυχημάτων.

Στις 12 Μαΐου 1965, το ελληνικό κράτος διαπιστώνοντας το μέγεθος του κλάδου και του προβλήματος ιδρύει τεχνικά γυμνάσια, λύκεια και τεχνικές σχολές. Προνοεί να ιδρύσει ημερήσια και νυχτερινά. Οι οικοδόμοι ανήκουν πια στις διδασκόμενες ειδικότητες⁴¹.

Τη δεκαετία του 1960 πέρα από την συνδικαλιστική τους οργάνωση, οι οικοδόμοι βλέπουν την τέχνη τους να μετατρέπεται σε τεχνικό επάγγελμα, το οποίο σταδιακά κατοχυρώνει ειδικότητες και εντάσσεται στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η περίοδος 1950-1960 λειτουργεί ως φάση μετάβασης από τον παραδοσιακό χώρο του συντεχνιακού τεχνίτη⁴² στον εκπαιδευμένο πια οικοδόμο. Για ακόμη μία φορά,

³⁹ Ηλίας Στάβερης, *Οικοδόμοι. Ηρωικοί Αγώνες μίας 7ετίας, 1960-1967*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2003, σελ. 26.

⁴⁰ Επιτροπή Πρωτοβουλίας, σελ. 227.

⁴¹ «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση εν Ελλάδι», *εφ. Ταχυδρόμος-Αίγυπτος*, 12 Μαΐου 1965, σελ.1.

⁴² Ο όρος τεχνίτης εδώ αποδίδει τα ευρωπαϊκά συμφραζόμενα του artisan.

καθοριστικό ρόλο σε αυτή τη μετάβαση διαδραμάτισε η πληθυσμιακή αύξηση της πρωτεύουσας και του οικοδομικού κλάδου. Η αριθμητική υπεροχή και η συνδικαλιστική αγωνιστικότητα των οικοδόμων έναντι των άλλων τεχνικών ειδικοτήτων ανάγκασε τους αρμόδιους –για την εκπαίδευση– φορείς της περιόδου να στρέψουν το βλέμμα τους στον κλάδο. Από τη στιγμή που η οικοδομική δραστηριότητα αναδεικνυόταν σε μία από τις πλέον παραγωγικές δραστηριότητες του κράτους έπρεπε να ληφθούν σοβαρά μέτρα για την αναδιοργάνωση και τον συντονισμό της. Ειδικά μετά τη θέσπιση και ίδρυση τεχνικών σχολών το 1965, η τεχνική κατάρτιση δεν αποτελεί προνόμιο, που κατακτάται μέσω διαπροσωπικών σχέσεων αλλά τμήμα της εκπαιδευτικής διαδικασίας του ελληνικού κράτους.

Μη βροντοχτυπάς τις χάντρες... Μισθοί, απασχόληση και ανεργία στον οικοδομικό κλάδο.

Στις οικοδομές δουλεύουν τραγουδώντας τα παιδιά,
Με τα μπράτσα τα ατσάλενα και τα μαύρα τους κορμιά
Ανεβάνουν σκαλωσιά

Οικοδόμοι παλικάρια με περήφανη ψυχή
Απ' τα χέρια σας παλάτια χτίζονται σ' αυτή τη γη
Κι ομορφαίνουν τη ζωή.
- Οικοδόμοι Παλικάρια, λαϊκό άσμα⁴³

Η πρωτοκαθεδρία της ανοικοδόμησης στις παραγωγικές δραστηριότητες της χώρας κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960, καθιστά απαραίτητη την εξέταση των ημερομισθίων και των εννοιών της απασχολησιμότητας και της ανεργίας στον οικοδομικό κλάδο.

Η αυξημένη ζήτηση εργατικών χεριών στις οικοδομές, που είδαμε στις προηγούμενες ενότητες και μάλιστα χωρίς κάποια ειδίκευση δεν φαίνεται να προστάτεψε τους οικοδόμους από το φαινόμενο της ανεργίας. Αντίθετα, δημιουργήθηκε πλεονασμός ενεργού δυναμικού, γεγονός που συνδεόταν με την αυξημένη εσωτερική μετανάστευση, την εργασία ακόμη και των ηλικιωμένων οικοδόμων που προσπαθούσαν να συγκεντρώσουν τα προαπαιτούμενα ένησημα για συνταξιοδότηση αλλά και την απουσία ειδίκευσης στον κλάδο. Αναφορικά με την ειδίκευση ο Ηλίας Στάβερης, συνδικαλιστής οικοδόμος της Ε.Δ.Α. αναφέρει: «Και το πρώτο 'χάρισμα' του επαγγέλματος του οικοδόμου είναι πως για τις περισσότερες οικοδομικές δουλειές δεν απαιτείται καμιά ξεχωριστή ειδίκευση! Το σκάψιμο, το κουβάλημα, το φόρτωμα-ξεφόρτωμα, τα χαρμάνια και τόσες άλλες δουλειές που απασχολούν και τα περισσότερα χέρια, δεν χρειάζονται εξειδικευμένους τεχνίτες»⁴⁴.

⁴³ Γιώργος Ν., Αλεξιάτος, *Το Τραγούδι των Ηττημένων. Κοινωνικές αντιθέσεις και λαϊκό τραγούδι στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Γειτονιές του Κόσμου, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 129.

⁴⁴ Ηλίας Σταβέρης, *Οικοδόμοι. Ηρωικοί αγώνες μίας 7ετίας, 1960-1967*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2003, σελ. 24.

Η ανεργία έπληττε και τους νέους άπειρους οικοδόμους. Ορισμένοι τεχνίτες μόλις αντιλαμβάνονταν πως ο μαθητευόμενος αποκτούσε εμπειρία τον έδιωχναν. Αναφορικά με την τακτική αυτή, ο Αποστόλης Παπατσαρούχας σχολιάζει «Άρχισα στην οικοδομή το 1956, πρώτα κοντά σ' έναν πλακά, που αμέσως μετά την πρώτη βδομάδα μ' έδιωξε, όταν είδε ότι άρχισα να αντιλαμβάνομαι και να ενδιαφέρομαι για τις τεχνικές λεπτομέρειες»⁴⁵. Η έλλειψη επίσημου εκπαιδευτικού θεσμού αναφορικά με την τεχνική κατάρτιση των εργατών και τεχνιτών οδηγούσε τους οικοδόμους σε αυξημένο ανταγωνισμό, τόσο ανάμεσα στους ίδιους τους μαθητευόμενους όσο και ανάμεσα σε αρχιμάστορες και μαθητευόμενους.

Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία για το 1961, 16.697 μισθωτοί οικοδόμοι απασχολούνται σε έργα σε ολόκληρη την επικράτεια έναντι 22.052 επαγγελματιών όλων των ειδικοτήτων και εκπαιδευτικών βαθμίδων που απασχολούνται στον κλάδο των κατασκευών (οι μισθωτοί κατέχουν δηλαδή περίπου το 70% επί του συνόλου των απασχολούμενων). Η αναλογία των μισθωτών οικοδόμων έναντι του ενεργού συνόλου του κλάδου αυξάνεται όταν στρέφουμε το βλέμμα μας στα επίπεδα της ανεργίας, καθώς οι μισθωτοί κατέχουν το 80% της ανεργίας που πλήττει το χώρο. Το 1961 οι άνεργοι μισθωτοί οικοδόμοι αγγίζουν το 15% του συνόλου των ενεργών μισθωτών οικοδόμων. Αριθμός, δηλαδή, μεγάλος⁴⁶. Δέκα χρόνια αργότερα, η αναλογία των άνεργων οικοδόμων έναντι των ενεργών έχει μειωθεί ακόμη περισσότερο, ενώ η Αθήνα κατέχει το 40% των ενεργών οικοδόμων έναντι του συνόλου της χώρας.

Στο μεταξύ, τα ημερομίσθια των απασχολούμενων στις οικοδομές του νομού Μαγνησίας⁴⁷ παραμένουν ακριβώς στα ίδια επίπεδα από το 1959 ως το 1962⁴⁸. Οι μόνες αυξήσεις αφορούσαν τους ανειδίκευτους εργάτες (κατά 4 δραχμές) και τους ειδικευμένους χωματουργούς (κατά 2 δραχμές)⁴⁹. Οι μεγαλύτεροι μισθοί αφορούσαν τα υψηλότερα κλιμάκια [αρχιτεχνίτης (λιθοξόος, μαρμαρογλύπτης, επιπλοποιός), αρχιτεχνίτης ασφάλτου, παρατηρητές τοπογραφικών συνεργείων και πτυχιούχος μηχανοδηγός]⁵⁰. Η αγοραστική δύναμη⁵¹ του μηνιαίου εισοδήματος του ανειδίκευτου εργάτη ήταν αρκετά περιορισμένη. Η αγορά ανδρικών παπουτσιών και μάλλινου ανδρικού υφάσματος -απαραίτητος εξοπλισμός για τους οικοδόμους- κόστιζε το 30% του μηνιαίου. Αρκετά ακριβή ήταν και η αγορά ανδρικών φανελών⁵². Το οικονομικό αδιέξοδο της μισθολογικής στασιμότητας και της σταθερής αύξησης των τιμών των περισσότερων προϊόντων βεβαιώνεται και από το ψήφισμα της πανοικοδομικής συγκέντρωσης, που

⁴⁵ Επιτροπή Πρωτοβουλίας, σελ. 102.

⁴⁶ Βλ. Διάγραμμα 3, Παράρτημα Α.

⁴⁷ Δυστυχώς, οι στατιστικές εκθέσεις δεν περιλάμβαναν αναλυτικά μισθολόγια ανά κλάδο. Επομένως, αντλούμε στοιχεία από το αρχείο του Συνδικάτου Οικοδόμων Βόλου.

⁴⁸ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Υποβολή πρακτικού συνεδρίασης του Τεχνικού Συμβουλίου Έργων Νομού Μαγνησίας για τον κανονισμό των βασικών τιμών ημερομισθίων και υλικών για το δεύτερο τρίμηνο του 1959, 11 Ιουνίου 1959... 17 Μαΐου 1962.

⁴⁹ Βλ. Διάγραμμα 4, Παράρτημα Α.

⁵⁰ Βλ. Διάγραμμα 5, Παράρτημα Α.

⁵¹ Δυστυχώς οι στατιστικές εκθέσεις δε συγκεντρώνουν στοιχεία για τον τιμάρθμο στην περιφέρεια της χώρας. Επομένως, συνέκρινα τιμές της Αθήνας με μισθολόγια του Βόλου, ευελπιστώντας να μην υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα σε Αθήνα και Βόλο. Άλλωστε και οι τιμές που περιλαμβάνονται στις εκθέσεις της Στατιστικής Υπηρεσίας είναι πάντοτε κατά προσέγγιση.

⁵² Βλ. Διάγραμμα 6 και 7, Παράρτημα Α.

έλαβε χώρα στο Βόλο στις 23 Σεπτεμβρίου 1964. Συγκεκριμένα, οι απεργοί οικοδόμοι διαμαρτύρονται πως ενώ έχουν μεγάλες φθορές σε ρούχα και παπούτσια, δε μπορούν να τα αντικαταστήσουν με το πενιχρό ημερομίσθιο τους⁵³. Ο ρυθμός αύξησης των τιμών των ειδών πρώτης ανάγκης κυμαίνεται περίπου στο 3-4%⁵⁴ κατά το διάστημα 1959-1972. Η άνοδος του πληθωρισμού σε αυτή την περίοδο είναι πολύ μεγαλύτερη από την αμέσως προηγούμενη περίοδο, 1952-1959⁵⁵. Μολαταύτα, τα μισθολόγια τουλάχιστον στον κλάδο που μας απασχολεί δε σημειώνουν καμία ιδιαίτερη αύξηση. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται σε στοιχεία στατιστικής ή σε ενδεικτικές τιμές, που συνήθως αποκλίνουν από τις πραγματικές τιμές. Όπως μας πληροφορεί οικοδόμος συνδικαλιστής: «Εκείνη την εποχή τη συλλογική σύμβαση που υπέγραφε η Ομοσπονδία, την υπέγραφε ο Γενικός Γραμματέας, Κωνσταντίνος Λυκιαρδόπουλος με τον Υπουργό Εργασίας. Κανένας, όμως, δεν την εφάρμοζε, γιατί το ύψος του ημερομισθίου της συλλογικής σύμβασης ήταν τόσο χαμηλό που κανείς δεν πληρωνόταν με τέτοιο ημερομίσθιο. Ήταν εντελώς εξευτελιστικό. Βέβαια, όταν οι οικοδόμοι άρχισαν να παίρνουν τα πράγματα στα χέρια τους, καθόριζαν μόνοι τους το μεροκάματο, όχι με βάση τη συλλογική σύμβαση αλλά με τη ζήτηση της αγοράς στην οικοδομή. Βασικά το μεροκάματο διαμορφωνόταν... στις πιάτσες, όπου ήταν παρόντα τα αριστερά συνδικαλιστικά στελέχη»⁵⁶.

Περιγραφή οικοδόμου συνδικαλιστή για την κατάσταση στον κλάδο αναφέρει: «Στα μεγάλα αστικά κέντρα...συνωστίζονται, κατά χιλιάδες, όσοι λόγω της στρεβλής ανάπτυξης, τη φτώχειας και της τρομοκρατίας δεν έχουν στον ήλιο μοίρα. Το οικοδομικό επάγγελμα ως μη στεγασμένο, τους επιτρέπει να βρουν μεροκάματο (χωρίς πιστοποιητικό φρονημάτων κλπ.) αλλά όχι και συνεχή απασχόληση. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 υπολογίζεται ότι στο λεκανοπέδιο της Αττικής απασχολούνται γύρω στις 150.000, κατ' άλλους 200.000 οικοδόμοι. Η προσφορά και η ζήτηση δεν επιτρέπει την πραγματοποίηση, κατά μέσο όρο, πάνω από 130 ημέρες εργασίας ετησίως. Βέβαια, ούτε λόγος να γίνεται για 13^ο μισθό, άδεια κανονική ή ασθενείας. Το ημερομίσθιο στις αρχές της δεκαετίας του '60 είναι κατώτερο από εκείνο τις παραμονές του '40. Η εργασία ανηλίκων, με τη μορφή του μαθητευόμενου, είναι γενικευμένη και ξεπερνά το 30% των απασχολούμενων στις οικοδομές. Στην πραγματικότητα, το ωράριο είναι στο έλεος...κάθε τυχάρπαστου εργολάβου και η Επιθεώρηση Εργασίας στα χαρτιά. Καθώς δε το 99% των εργασιών εκτελούνται χειρωνακτικά, τα εργατικά ατυχήματα είναι καθημερινά και οι οικογένειες των θυμάτων μένουν στο δρόμο χωρίς καμία πρόνοια. Οι ασφαλισμένοι του Ι.Κ.Α. δεν ξεπερνούν το 30% από τους οποίους ο ένας στους χίλιους καταφέρνει να θεμελιώσει δικαίωμα συνταξιοδότησης. Εκτός από την Αθήνα και ορισμένα άλλα αστικά κέντρα, στην υπόλοιπη Ελλάδα δεν υπάρχει Ι.Κ.Α. Οι συνδικαλισμένοι αποτελούν μόλις το 10-15% και η λειτουργία του συνδικαλιστικού κινήματος βρίσκεται στα χέρια των διορισμένων

⁵³ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Δ, Ψήφισμα της Πανοικοδομικής συγκέντρωσης στο Βόλο, 23 Σεπτεμβρίου 1964.

⁵⁴ Το ποσοστό αυτό αναφέρεται στην πλειοψηφία των προϊόντων, αφού οι αυξήσεις του τιμάριθμου δεν είναι σταθερές για όλα τα είδη. Οι τιμές ορισμένων προϊόντων σημειώνουν άνοδο ανά έτος κι άλλων ανά διετία.

⁵⁵ Βλ. Διάγραμμα 8, Παράρτημα Α.

⁵⁶ Επιτροπή Πρωτοβουλίας, σελ. 61.

εργατοπατέρων, του Συνδικαλιστικού της Ασφάλειας, της εργοδοσίας και των κυβερνήσεων με ιδεολογικό υπόβαθρο την περιβόητη τριμερή συνεργασία και τον αγοραίο αντικομμουνισμό. Καθώς το προσδόκιμο ζωής είναι ακόμα αρκετά χαμηλό και οι συνθήκες δουλειάς ιδιαίτερα σκληρές, ο μέσο όρος ηλικίας των οικοδόμων βρίσκεται μεταξύ 30 έως 35 ετών»⁵⁷.

Τα σταθερά χαμηλά μισθολόγια κι η ανεργία σπρώχνουν τους οικοδόμους του Βόλου να ζητήσουν τον έλεγχο των εισροών και εκροών στην αγορά εργασίας. Η Π.Ο.Ε.Ο. για μεγάλο διάστημα προσπαθούσε να πείσει τα σωματεία πως πρέπει να προμηθευτούν επαγγελματικά βιβλιάρια, ώστε να εργάζονται μόνο οι έμπειροι ή εκπαιδευμένοι οικοδόμοι. Μόνο έτσι θα περιοριζόταν η ανεργία στον κλάδο. Μάλιστα, ο Λυκιαρδόπουλος θεωρούσε πως ο ρόλος των βιβλιαρίων στην αγορά εργασίας θα ήταν καταλυτικός, καθώς θα αναχαιτίζαν «τους χωριάτες και τους ακτήμονες που εισέρχονται στην πόλη σας και σας στερούν την εργασία»⁵⁸. Από την άλλη, το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα της Ε.Δ.Α. γνωρίζοντας πως ο χώρος των οικοδόμων ήταν ο μόνος όπου μπορούσε να εργαστεί οποιοσδήποτε χωρίς να καταθέσει πιστοποιητικό φρονημάτων, αντιμαχόταν με πυγμή την καθιέρωση των βιβλιαρίων. Τελικά, το Σωματείο Μπετόν Αρμέ Αθηνών προσέφυγε στο Συμβούλιο Επικρατείας, ζητώντας την ακύρωση της διάταξης για τα επαγγελματικά βιβλιάρια. Το Συμβούλιο Επικρατείας δικαίωσε την προσφυγή βασιζόμενο στη διάταξη του Νόμου 3239, σύμφωνα με την οποία τα βιβλιάρια έπρεπε να χορηγούνται από τα συμβαλλόμενα μέρη κι όχι από το Υπουργείο Εργασίας. Ανατρέχοντας στην απόφαση του Συμβουλίου Επικρατείας το 1960, ο Λυκιαρδόπουλος αναφέρει: «Έτσι, οι Πράκτορες του Κομμουνισμού επιτυγχάνουν τον σκοπό τους, δηλαδή εξησφάλιζαν τη συνέχισι της εκμεταλλεύσεως του οικοδομικού κόσμου και συνέβαλον στην είσοδο εις το επάγγελμα ξένων ατόμων, πράγμα που εσήμαινε επιδείνωση της θέσεως των ανέργων»⁵⁹. Το ζήτημα των επαγγελματικών βιβλιαρίων επανέρχεται το 1965, όταν ο Λυκιαρδόπουλος με τα γνωστά επιχειρήματα ισχυρίζεται πως «εις το επάγγελμά μας προσχωρούν όλοι οι αποτυχημένοι από τα άλλα επαγγέλματα καθώς και οι χωριάτες, με αποτέλεσμα οι πραγματικοί οικοδόμοι να κάθονται. Πολλά επαγγέλματα έχουν περιφρουρηθεί διά των επαγγελματικών βιβλιαρίων κι έχουν πραγματικώς προκόψει»⁶⁰. Επομένως, η θέσπιση του κανονισμού για τα επαγγελματικά βιβλιάρια απείχε αρκετά από τον αντικειμενικό σκοπό του. Από τα παραπάνω φαίνεται πως το αίτημα για τη θέσπιση ή την κατάργηση των βιβλιαρίων φαίνεται πως πήρε πολιτικές διαστάσεις, καθώς ήταν απόλυτα συνυφασμένο με την προστασία ή την αποκάλυψη των αριστερών εργατών.

Τον Μάρτιο του 1957, το Συνδικάτο Βόλου κοινοποιεί στις τοπικές αρχές την ανάγκη να προσλαμβάνονται κατά προτίμηση Βολιώτες οικοδόμοι έναντι των ξένων, καθώς ήταν και σεισμόπληκτοι⁶¹. Μία βδομάδα μετά, το Συνδικάτο επανέρχεται προτείνοντας στους Υπουργούς Εργασίας και Οικισμού να

⁵⁷ Επιτροπή Πρωτοβουλίας, σελ. 48.

⁵⁸ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, 8^η Εγκύκλιος της Π.Ο.Ε.Ο., 24 Αυγούστου 1959.

⁵⁹ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Γ, Διαμαρτυρία της Π.Ο.Ε.Ο., 22 Σεπτεμβρίου 1960.

⁶⁰ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Δ, 16^η Εγκύκλιος της Π.Ο.Ε.Ο., 8 Σεπτεμβρίου 1965.

⁶¹ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Κοινοποίηση Συνδικάτου Οικοδόμων Βόλου, 20 Μαρτίου 1957.

απαγορεύει η εισαγωγή κατεργασμένης ξυλείας και να χρησιμοποιείται μόνο η εγχώρια⁶². Παρά τη μεγάλη ζήτηση των οικοδόμων μετά τους σεισμούς του 1954-1957, το τοπικό συνδικάτο φαίνεται να αντιμετωπίζει σοβαρό πρόβλημα, καθώς επανέρχεται με μεγάλη συχνότητα στο ζήτημα⁶³. Τελικά, ο Υφυπουργός Οικισμού απαντά με κοινοποίησή του στον νομομηχανικό Μαγνησίας, με την οποία ζητά στα εκτελούμενα στην περιοχή έργα να προσλαμβάνονται αποκλειστικά οι Βολιώτες οικοδόμοι⁶⁴. Στις 20 Μαρτίου του 1958, σε νέα προσπάθειά του να μειώσει την ανεργία, το Συνδικάτο Βόλου ζητά να περιοριστεί η ανάθεση δημοσίων έργων σε τμήματα του στρατού (Μ.Ο.Μ.Α.). Το Εργατικό Κέντρο Βόλου στηρίζει το ψήφισμα του συνδικάτου⁶⁵. Στις 23 Ιανουαρίου 1959, το Συνδικάτο καταθέτει ένα αρτιότερα καταρτισμένο ψήφισμα, όπου η ανεργία των βολιωτών οικοδόμων αποδίδεται ασφαλώς στην εκμηχάνιση των εργασιών αλλά και στην απασχόληση μαθητευόμενων κι ανειδίκευτων εργατών, η οποία «προστατεύει» τους εργοδότες από την καταβολή των προβλεπόμενων για τους πλήρους κατάρτισης οικοδόμους νομίμων τεχνικών ημερομισθίων. Ως μέτρα αντιμετώπισης της ανεργίας προτείνονται η απαγόρευση εργασίας σε οικοδομές, όσων δεν έχουν δηλωθεί ως οικοδόμοι στα βιβλία του Γραφείου Ευρέσεως Εργασίας (ΓΕΕ) Βόλου· να μην θεωρούνται οι καταστάσεις ωρών εργασίας, αν ο ενδιαφερόμενος δεν προσκομίζει βεβαίωση του ΓΕΕ Βόλου· να μην εγγράφονται στο τοπικό ΓΕΕ, όσοι προέρχονται από άλλη περιοχή ή δεν κατοικούν μόνιμα στο Βόλο· η βεβαίωση για τον τόπο διαμονής να εκδίδεται μόνο από τα γειτονικά αστυνομικά τμήματα· να πάψει το ΓΕΕ να χορηγεί επίδομα στους εργολάβους που απασχολούν ξένους εργάτες· τέλος, να απασχοληθούν ξένοι εργάτες μόνο όταν αποκατασταθούν όλοι οι άνεργοι Βολιώτες⁶⁶. Φυσικά, πολλά από τα προτεινόμενα μέτρα ήταν ανέφικτα. Οι άνεργοι Βολιώτες, ακόμη κι αν προσλαμβάνονταν δεν θα δημιουργούσαν ποτέ νέες θέσεις εργασίας, καθώς η εποχικότητα της οικοδομικής εργασίας θα τους ωθούσε, μόλις τελειώσουν τη μία οικοδομή να πάνε σε άλλη. Τα δίκτυα εργασίας απασχολούσαν συγκεκριμένους εργάτες, οι οποίοι μετακινούνταν από οικοδομή σε οικοδομή, χωρίς να αφήνουν περιθώρια παρείσφρησης νέου δυναμικού. Στο διάλογο για το πρόβλημα των Βολιωτών συμμετέχει και ο Φώτης Μακρής, ο οποίος καταγγέλλει την πρακτική των εργολάβων να προσλαμβάνουν αγρότες από τη θεσσαλική περιφέρεια, καθώς οι τελευταίοι εργάζονται με μειωμένες αποδοχές και χωρίς ασφάλιση⁶⁷.

Για τους Βολιώτες οικοδόμους ή «Μάου Μάου» μαθαίνουμε από μαρτυρία πως «μαζεύονταν τον πρωί στην πιάτσα, που ήταν το καφενείο του Τσέφου, μεταξύ των οδών Ιωλκού με Δημητριάδος και περίμεναν να περάσουν οι εργολάβοι για να τους επιλέξουν για δουλειά. Φυσικά, δεν απορροφούνταν όλοι

⁶² ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Διαμαρτυρία Συνδικάτου Οικοδόμων Βόλου, 28 Μαρτίου 1957 ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Διαμαρτυρία του Γ.Γραμματέα Υπουργείου Εργασίας στο Υπουργείο Οικισμού με θέμα «Απαγόρευση εισαγωγής έτοιμης κατεργασμένης ξυλείας ή κουφωμάτων από το εξωτερικό», 17 Απριλίου 1957.

⁶³ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Υπόμνημα Συνδικάτου Οικοδόμων Βόλου, 4 Απριλίου 1957· ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Διαμαρτυρία Δ.Σ. Εργατικού Κέντρου Βόλου, 9 Απριλίου 1957

⁶⁴ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Κοινοποίηση στο Νομομηχανικό Μαγνησίας, 15 Απριλίου 1957.

⁶⁵ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Κοινοποίηση του Προέδρου του ΕΚΒ, 1 Απριλίου 1958.

⁶⁶ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Ψήφισμα Συνδικάτου Οικοδόμων Βόλου, 23 Ιανουαρίου 1959.

⁶⁷ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Κοινοποίηση Φ. Μακρή, 6 Φεβρουαρίου 1959.

κι αυτοί που έμεναν χωρίς μεροκάματο, γύριζαν αδέσποτοι στους δρόμους του Βόλου. Το καλοκαίρι ξάπλωναν στη σιά των δένδρων των πεζοδρομίων, το δε χειμώνα άμα έβρισκαν καμιά αποθήκη κατοικούσαν ομαδικά σ' αυτή. Λόγω ακριβώς αυτής της ταλαιπωρης και μίζερης ζωής τους βγήκε το όνομα οι «Μάου-Μάου του καφενείου του Τσέφου». Ο Τσέφος ήταν ένας πολύ καλός άνθρωπος και τους άφηγε να μένουν όλη μέρα στο καφενείο του μ' έναν καφέ που έπαιρναν το πρωί, κι αν τον έπαιρναν, γιατί πολλές φορές δεν είχαν λεφτά ούτε για έναν καφέ»⁶⁸. Η μαρτυρία αποκαλύπτει πως η ανεργία δεν ενέτεινε μόνο τις ανάγκες των εργατών για καλύτερη διαβίωση αλλά δημιουργούσε και ουσιαστικά προβλήματα, όπως εκείνο της στέγης.

Τον Ιούλιο του 1959, το Συνδικάτο Βόλου απευθύνει έκκληση στον ημερήσιο τύπο να καταδικάσει με τη σειρά του την πρόσληψη ξένων εργατών στις κτιριακές επεκτάσεις της Εταιρείας Τσιμέντων⁶⁹. Η διαμάχη για την τοπική αγορά εργασίας και την ανεργία κλείνει με την ευχαριστήρια επιστολή της διοίκησης του ΕΚΒ προς τον Υπουργό Εργασίας για την παραχώρηση προτεραιότητας στους Βολιώτες οικοδόμους στη λίστα του ΓΕΕ⁷⁰.

Και η διαδικασία πληρωμής, όμως, των οικοδόμων δεν διακρίνεται από σταθερότητα και συστηματική οργάνωση. Στις 8 Σεπτεμβρίου 1961, το Γραφείο Επιθεωρήσεως Εργασίας του Υπουργείου Εργασίας προωθεί στον Σύνδεσμο Εργοληπτών Δημοσίων Έργων Νομού Μαγνησίας την καταγγελία του Συνδικάτου Βόλου πως οι πληρωμές των ημερομισθίων δε γίνονται τα Σάββατα στον τόπο εργασίας αλλά αργά το βράδυ της ίδιας ημέρας στα γραφεία των εργοληπτών, σε καφενεία και σε οινοπωλεία⁷¹.

Η συζήτηση για τα μισθολόγια, την απασχολησιμότητα του κλάδου, την ανεργία αλλά και τις αντιδράσεις των συνδικαλιστών οικοδόμων σε αυτά τα ζητήματα αποκαλύπτει την ιδιαιτερότητα της περιόδου για τις συνθήκες εργασίας. Παρά τις αυξημένες ανάγκες του κλάδου σε εργατικό δυναμικό, τη μεγάλη προσφορά εργατών και την πρωτοκαθεδρία της ανοικοδόμησης ανάμεσα στις παραγωγικές δραστηριότητες της χώρας, οι βιοτικές συνθήκες των οικοδόμων βρίσκονται σε χαμηλά επίπεδα. Οι οικονομικές ανισότητες παραμένουν έντονες στις δεκαετίες 1950-1960. Την εποχή που είδη πολυτελείας όπως ο κινηματογράφος εμπορευματοποιούνται και διατίθενται στο ευρύ κοινό, είδη πρώτης ανάγκης παραμένουν δυσπρόσιτα για τον εργατικό κόσμο.

Τα πρόσωπα και οι πρακτικές τους. Οι διαμάχες και οι διαγραφές.

Ο συνδικαλισμός της περιόδου δεν είναι άχρωμος, όπως συχνά περιγράφεται. Βέβαια, τα περισσότερα σωματεία βιώνουν την εμπειρία των διορισμένων συνδικαλιστών αλλά και τη στενή

⁶⁸ Επιτροπή Πρωτοβουλίας, σελ. 86.

⁶⁹ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Κοινοποίηση Συνδικάτου Οικοδόμων Βόλου, 22 Ιουλίου 1959.

⁷⁰ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Επιστολή Δ.Σ. του ΕΚΒ, 30 Ιουλίου 1959.

⁷¹ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Β, Υπόμνημα του Γραφείου Επιθεωρήσεως Εργασίας στο Σύνδεσμο Εργοληπτών Δημοσίων Έργων Ν. Μαγνησίας, 8 Σεπτεμβρίου 1961.

παρακολούθησή τους από το «συνδικαλιστικό» τμήμα της Ασφάλειας⁷². Η ριζοσπαστική εμπειρία του μεσοπολέμου έχει προϋδεάσει τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις για τη δυναμική του συνδικαλισμού. Κι εκείνες με τη σειρά τους προσπαθούν να ελέγξουν και να αστυνομεύσουν όσο το δυνατόν πιο εξονυχιστικά την ιδεολογική παραγωγή και σύγκρουση στο χώρο.

Στο κοινωνικό αυτό περιβάλλον βλέπουμε τους ταγούς του «εξισορροπημένου» συνδικαλισμού να συντάσσουν και να προωθούν στα κατά τόπους Εργατικά Κέντρα πληθώρα εγγράφων, τα οποία ελάχιστα διαφοροποιούνται μεταξύ τους. Ακόμη και την περίοδο των ενδοκλαδικών «συγκρούσεων», οι εγκυκλίοι μοιάζουν να κινούνται παράλληλα με τα συμφέροντα του εργατοπατέρα Λυκιαρδόπουλου. Κάπως έτσι δικαιολογείται και η μεγάλη παραγωγή τους. Ο μεγάλος αριθμός αυτών των εγκυκλίων της Π.Ο.Ε.Ο. σχολιάστηκε εύστοχα από αξιόμαχους οικοδόμους συνδικαλιστές της περιόδου «[Ο Λυκιαρδόπουλος ζητούσε]... ν' αρχίσουμε πάλι το παλιό βιολί: τον χαρτοπόλεμο και το πηγαϊνέλα στα Υπουργεία»⁷³.

Η χρησιμοποίηση άλλοτε των ποινικών μητρώων κι άλλοτε των βιογραφικών σημειωμάτων των στελεχών του συνδικαλισμού μέσα στις διαπροσωπικές συγκρούσεις φαίνεται να είναι συνήθης πρακτική της δεκαετίας (1955-1965). Χαρακτηριστικά παραθέτω στοιχεία από το βιογραφικό σημείωμα της πολιτικής δράσης του δεξιού προέδρου του Συνδικάτου Οικοδόμων Βόλου. Στο βιογραφικό δελτίο του Αντωνίου Δεληολάνη ή Ντελειλάνη, υμνείται η αντικομμουνιστική του δράση από την προπολεμική ακόμη περίοδο. «Υπήρξε στενός συνεργάτης του αρχηγού της ΕΟΝ, Αλέξανδρου Ι. Ευαγγελίδη, ο οποίος του ανέθεσε την κατασκευή του Κρατικού Αεροδρομίου στο 16^ο χλμ. της οδού Βόλου-Λάρισας. Κατατάχθηκε στην Παθητική Αεράμυνα, όπου και υπηρέτησε ως βασικό στέλεχος. Κατά την περίοδο της γερμανικής Κατοχής εργάστηκε για να διατηρηθεί ακμαίο το εθνικό φρόνημα των εργατών κι αντιτάχθηκε στις πιέσεις της ΟΠΛΑ και των άλλων κομμουνιστικών οργανώσεων. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου υπήρξε ένας από τους βασικούς συνεργάτες του Προέδρου του ΕΚΒ, Διονύση Μακρή. Από το έτος 1951 ανέλαβε την ανασύσταση κι αναδιοργάνωση του Συλλόγου Κτιστών. Το 1952, με την ανασύνταξη του Συλλόγου εξελέγη Πρόεδρος του ως το 1956. Όταν ο Σύλλογος Κτιστών ενσωματώθηκε στο Συνδικάτο Οικοδόμων Βόλου επανεξελέγη Πρόεδρος και αντιπρόσωπος του συνδικάτου στην διοίκηση της Ομοσπονδίας Οικοδόμων και του ΕΚΒ».

Οι ρητορικές των μεταπολεμικών συνδικαλιστικών συγκρούσεων αποκλίνουν πολύ από το προπολεμικό παρελθόν. Σοσιαλιστές, σοσιαλδημοκράτες, κομμουνιστές, αρχειομαρξιστές κι αναρχικοί είτε έχουν εξοριστεί είτε έχουν συστεγαστεί κάτω από την προστασία της Ε.Δ.Α. και του Δ.Σ.Κ. Οι δύο ισχυρές παρατάξεις είναι οι φιλοκυβερνητικοί και οι αριστεροί συνδικαλιστές του Δ.Σ.Κ. Στην πάλη αυτή για την επικράτηση του ισχυρότερου, η Ε.Δ.Α. κερδίζει αρκετά σωματεία κι ομοσπονδίες⁷⁴.

⁷² Επιτροπή Πρωτοβουλίας, σελ. 15.

⁷³ Επιτροπή Πρωτοβουλίας, σελ. 41.

⁷⁴ Ενδεικτικά αναφέρω πως στη δύναμη του ΕΡΓ.Α.Σ. κι έπειτα της Ε.Δ.Α. είχαν ενταχθεί και πολλά συνδικάτα εργοστασίων, όπως βέβαια και μεγάλες ομοσπονδίες, όπως η Πανελλήνια Ομοσπονδία Εργατοϋπαλλήλων Ιματισμού (Π.Ο.Ε.Ι.) [Σταύρος Κατσούρας, *Εργασία, Συνείδηση και Συνδικάτα στη μεταπολεμική ελληνική κλωστοϋφαντουργία*, [Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή], Πάντειο Πανεπιστήμιο 2001, σελ. 560], Πανελλήνια Ομοσπονδία Λογιστών

Αν και στα πρώτα βήματα του ελληνικού εργατικού κινήματος η ιδεολογική διάσπαση ήταν συχνό φαινόμενο, μετά τον πόλεμο η διαδικασία αυτή προσωποποιείται και αφορά αποκλειστικά τα συμφέροντα των «εργατοπατέρων» και το κίνηγι των κομμουνιστών.

Ο χαρακτηρισμός των οργανώσεων ως συνδικάτων-σφραγίδων είναι η ελάχιστη κατηγορία που μπορεί να τους αποταθεί. Οι οπαδοί του Μακρηκού συνδικαλισμού επιχειρήσαν να εκμεταλλευτούν κυρίως οικονομικά τα συνδικάτα και κατ' επέκταση τις εισφορές των εργαζομένων. Οι διαγραφές σωματείων και τα κλαδικά συνέδρια διαδραμάτισαν ρόλο διαφορετικό από τον καθιερωμένο. Οι διαγραφές λειτούργησαν ως όπλο αποσιώπησης και εκτοπισμού των αντιπάλων, ενώ τα συνέδρια αποτέλεσαν χώρους επίδειξης ισχύος. Τα τελευταία -χωρίς να καταλήγουν απαραίτητα σε πορίσματα- υπήρξαν αντικείμενο διεκδίκησης ανάμεσα στα ηγετικά στελέχη, καθώς προσέφεραν κύρος στην ομοσπονδία που τα διοργάνωνε.

Το 1963, όταν πια οι οικοδόμοι έχουν καθιερωθεί –κυρίως στην Αθήνα- ως ταρξίες, η Γ.Σ.Ε.Ε. και τα όργανά της προχωρούν σε πιο σκληροπυρηνικές θέσεις. Έτσι, βλέπουμε πως η διοίκηση του Εργατικού Κέντρου Βόλου καταγγέλλει την εισβολή του διοικητικού συμβουλίου του τοπικού οικοδομικού συνδικάτου σε συνεδρίαση της διοίκησης του κέντρου⁷⁵. Ως εκείνη τη στιγμή, το Συνδικάτο Βόλου είχε ζητήσει επανειλημμένα αίθουσα για να συγκαλέσει συνέλευση, που θα οργάνωνε πανεργατικό αγώνα με αιτήματα την ένταξη των οικοδόμων στα βαρέα κι ανθυγιεινά επαγγέλματα, τη λειτουργία του εργοστασίου Μαρσάγγου και την εγνατάσταση μιας Γερμανικής κλωστοϋφαντουργίας στο Βόλο⁷⁶. Στις 19 Οκτωβρίου, ο Μακρής συγκαίρει το διοικητικό συμβούλιο της Εργατικής Εστίας για την έξωση του οικοδομικού συνδικάτου Βόλου από το κτήριο του ΕΚΒ και συμφωνεί με την αποδοκιμασία των δυνάμεων της Ε.Δ.Α. που εξέφρασε το ΕΚΒ⁷⁷.

Μία εξίσου κεντρική κατηγορία που απευθύνεται από διάφορα σωματεία του Βόλου προς τη Γ.Σ.Ε.Ε. την ίδια περίοδο είναι η συντονισμένη προσπάθειά της να επιβάλλει την υποχρεωτική εισφορά. Στις 19 Σεπτεμβρίου 1960 βρίσκουμε τον Γενικό Γραμματέα της Γ.Σ.Ε.Ε., Φώτη Μακρή να ζητά από το Συνδικάτο Οικοδόμων Βόλου την καταβολή ½ ημερομισθίου από κάθε εργάτη για να καλύψει τις δαπάνες σύγκλησης του Πανελληνίου Πανοικοδομικού Συνεδρίου⁷⁸. Δεκαπέντε μέρες μετά με εγκύκλιό της ζητά και από τις δύο ομοσπονδίες των οικοδόμων (Π.Ο.Ε.Ο. & Ο.Ο.Ε.) να καταβάλουν την εισφορά, που προέβλεπε η συλλογική σύμβαση της 11-12-1958 για να καλύψει τις δαπάνες του Ενωτικού

(Π.Ο.Α.), Ομοσπονδία Ηλεκτρισμού-Κοινής Ωφέλειας, Ομοσπονδία Εργατών Τύπου (Ο.Ε.Τ.) [Ορέστης Χατζηβασιλείου, *Συνδικαλισμός και Κοινωνική Αντίδραση, 1947-1987*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα ~1987, σελ. 45-46].

⁷⁵ Για να γίνει κατανοητή η κίνηση αυτή, θα πρέπει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ορισμένα γεγονότα σχετικά με την πορεία του Συνδικάτου Οικοδόμων Βόλου. Φαίνεται πως από τη στιγμή της αποχώρησης του διορισμένου δεξιού προέδρου του συνδικάτου Βόλου, Αντ. Δεληολάνη για λόγους υγείας ΕΚΒ/ΑΣΕ, (Φάκελος Β, Γραπτή Παραίτηση Αντ. Δεληολάνη, 25 Απριλίου 1961), το Συνδικάτο υιοθέτησε «ριζοσπαστικές αρχές» (π.χ. αλληλεγγύη σε άλλα σωματεία, ασκούσε κριτική στις δευτεροβάθμιες οργανώσεις) που συνέκλιναν προς τις αρχές της Ε.Δ.Α. Μόλις, οι αρχές του ΕΚΒ αντιλήφθηκαν την αλλαγή πλεύσης, άρχισαν να καταγγέλλουν το συνδικάτο για διάφορες ασήμαντες αιτίες. Οι καταγγελίες εξελίχθηκαν σε έντονη και μακρά διαμάχη που ολοκληρώθηκε με τη διαγραφή του συνδικάτου από το ΕΚΒ, τη Γ.Σ.Ε.Ε. και την Π.Ο.Ε.Ο. (ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Β, Κοινοποίηση της Π.Ο.Ε.Ο., 29 Απριλίου 1964).

⁷⁶ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Γ, Απόσπασμα από τα πρακτικά συνεδρίασης του ΕΚΒ, 16 Οκτωβρίου 1963.

⁷⁷ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Β, Κοινοποίηση Φ. Μακρή, 12 Ιουνίου 1961.

⁷⁸ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Κοινοποίηση Γ.Σ.Ε.Ε., 19 Σεπτεμβρίου 1960.

Πανοικοδομικού Συνεδρίου⁷⁹. Η επιμονή της Γ.Σ.Ε.Ε. για καταβολή της πολυδάπανης (μισό ημερομίσθιο) εισφοράς κατέστησε σαφείς τις προθέσεις της στους οικοδόμους συνδικαλιστές, οι οποίοι δήλωναν: «Η μόνη φροντίδα των στελεχών του Μακρή ήταν η κonomισιά και πως θα χώσουν τα παιδιά τους σε δημόσιες θεσούλες. Αυτό τους ένοιαζε. Και για να το πετυχαίνουν καλύτερα, μετέτρεψαν τα σωματεία σε κέντρα αντικομμουνισμού και απόδιωξης των εργαζομένων»⁸⁰.

Κεντρικό χαρακτηριστικό των συνδικαλιστικών διεργασιών αναδεικνύεται η φυσιογνωμία του συνδικαλιστή ηγέτη. Γύρω από το πρόσωπό του, περιστρέφονται όλες οι εξελίξεις και οι διαμάχες. Ακόμη και τα διακυβεύματα τους υποδεικνύουν μία μορφή τυχοδιωκτισμού, καθώς σε βασικό τους στόχο αναδεικνύεται η εφαρμογή της υποχρεωτικής εισφοράς στις ομοσπονδίες.

Την περίοδο αυτή εξασθενούν τα παλαιότερα χαρακτηριστικά του δημοκρατικού διαλόγου, της ιδεολογικής αναζήτησης και συνδιαλλαγής και στη θέση τους αναδεικνύονται ο χρηματισμός και το κυνήγι της εξουσίας. Τα συνδικαλιστικά discourse διαμορφώνονται αντίστοιχα με τις διεκδικήσεις των πρωταγωνιστών και κατά συνέπεια προτάσσουν το επιχείρημα του υλισμού.

Παρόλα αυτά, δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε πως οι συνδικαλιστές αυτοί ήταν πρόσωπα και γεννήματα της εποχής τους. Μίας μεταπολεμικής Ελλάδας που προσπαθούσε να απωθήσει τα τραύματα της κατοχής και περισσότερο του εμφυλίου, καταπνίγοντας ένα μεγάλο κομμάτι της.

Επίλογος

Η δομή αυτής της εργασίας αποκαλύπτει τα νήματα που δένουν τον συνδικαλισμό με την καθημερινότητα ενός ολόκληρου κοινωνικού στρώματος. Ο συνδικαλισμός παλεύει για τα δικαιώματα των εργατών, η μελέτη των οποίων ξεδιπλώνει τις ανάγκες μίας ολόκληρης κοινωνίας. Με αφορμή τον συνδικαλισμό των οικοδόμων, γνωρίσαμε τα κενά του μετεμφυλιακού κινήματος και την ανανέωση του κινήματος που για ακόμη μία φορά ήρθε από το χώρο της οργανωμένης αριστεράς. Ο συνδικαλισμός της περιόδου 1955-1965 είναι τέκνο και φορέας των εμφυλιακών συγκρούσεων, που τα ελληνικό κράτος προσπαθεί να διαχειριστεί. Ως τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, το κίνημα στην Ελλάδα είναι -παρά την αποσπασματικότητα του- περισσότερο παραγωγικό στον τομέα της ιδεολογικής συζήτησης και της κοινωνικής διαμαρτυρίας, ενώ μετά τον πόλεμο η καταστρατήγηση της δημοκρατικότητας και η ανάληψη των οργανωτικών διαδικασιών από τους συνδικαλιστές -διορισμένους και μη- ευνουχίζει το κίνημα και το οδηγεί στην παρακμή του. Περιπτώσεις, όπως αυτές των σωματείων του κλάδου των κατασκευών δεν αντιπροσωπεύουν τις γενικές τάσεις του κινήματος αλλά τις εξαιρέσεις του.

⁷⁹ ΕΚΒ/ΑΣΕ, Φάκελος Α, Εγκύκλιος Νο.8460 της Γ.Σ.Ε.Ε., 5 Οκτωβρίου 1960.

⁸⁰ Επιτροπή Πρωτοβουλίας, *Όταν η οργή ξεχειλίζει...*, σελ. 32.

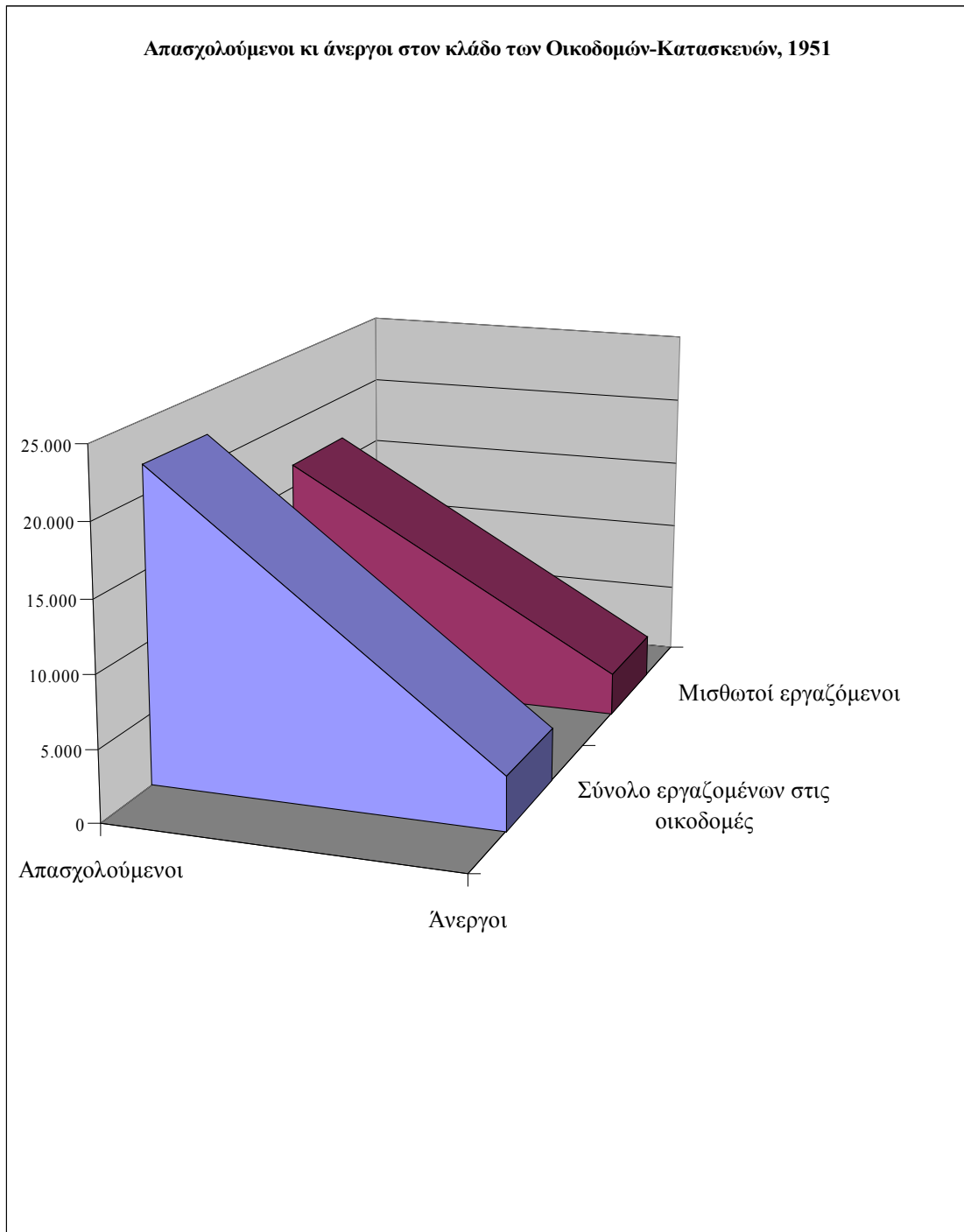
Το τοπικό σωματείο του Βόλου δε φαίνεται να παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες συγκριτικά με τις γενικότερες εξελίξεις στο χώρο. Από τα λίγα γεγονότα που συναντήσαμε στο αρχείο, παρατηρούμε πως το Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Βόλου λειτούργησε περισσότερο ως αντανάκλαση των ριζοσπαστικότερων εξελίξεων που λάμβαναν χώρα στην Αθήνα. Η ιστορική ιδιαιτερότητα του οικοδομικού συνδικάτου Βόλου συνίσταται στο ότι επέλεξε σε μία δύσκολη για τον ελληνικό συνδικαλισμό περίοδο να αντιταχθεί στην κυριαρχία της Γ.Σ.Ε.Ε. και να ταχθεί με το μέρος της πολιτικής μειοψηφίας.

Ουσιαστικά, από το 1950 και μετά παύουμε να μιλάμε για αυθόρμητη κοινωνική διαμαρτυρία. Η κουλτούρα της κοινωνικής διαμαρτυρίας στην Ελλάδα μεταβάλλεται στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, αλλαγή που πιθανότατα συνδέεται με τις ευρύτερες εξελίξεις στον διεθνή πολιτικό χώρο. Ενώ στην προπολεμική περίοδο, οι απεργίες και οι διαδηλώσεις δεν είχαν πανεργατική ή πανελλαδική –για τον εκάστοτε κλάδο– μορφή και οι ιδεολογικές τάσεις ήταν σύνθετες και πολλαπλές, μεταπολεμικά ο εργατικός και συνδικαλιστικός κόσμος διαιρείται σε δύο πόλους, της Αριστεράς και της Δεξιάς. Στην περίπτωση της Ελλάδας, καθοριστικό ρόλο σε αυτή την εξέλιξη θα διαδραματίσει ο εμφύλιος πόλεμος. Το αριστερό ψυχροπολεμικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα, σε αντίθεση με το προπολεμικό, κατορθώνει να οργανώσει πανελλαδικά πανεργατικά συλλαλητήρια, τα οποία πέρα από τη διεκδίκηση των εργατικών αιτημάτων προτάσσουν με σαφήνεια πια την ανάγκη σύνδεσης με τις ανησυχίες και τα κράτη του υπαρκτού σοσιαλισμού (Κούβα, Ε.Σ.Σ.Δ.). Η κοινωνική διαμαρτυρία σε αυτή την περίοδο χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερη, καθώς οι εργάτες που προσανατολίζονται προς την αριστερά αντιμετωπίζονται περισσότερο εχθρικά και καχύποπτα από κάθε προηγούμενη φορά.

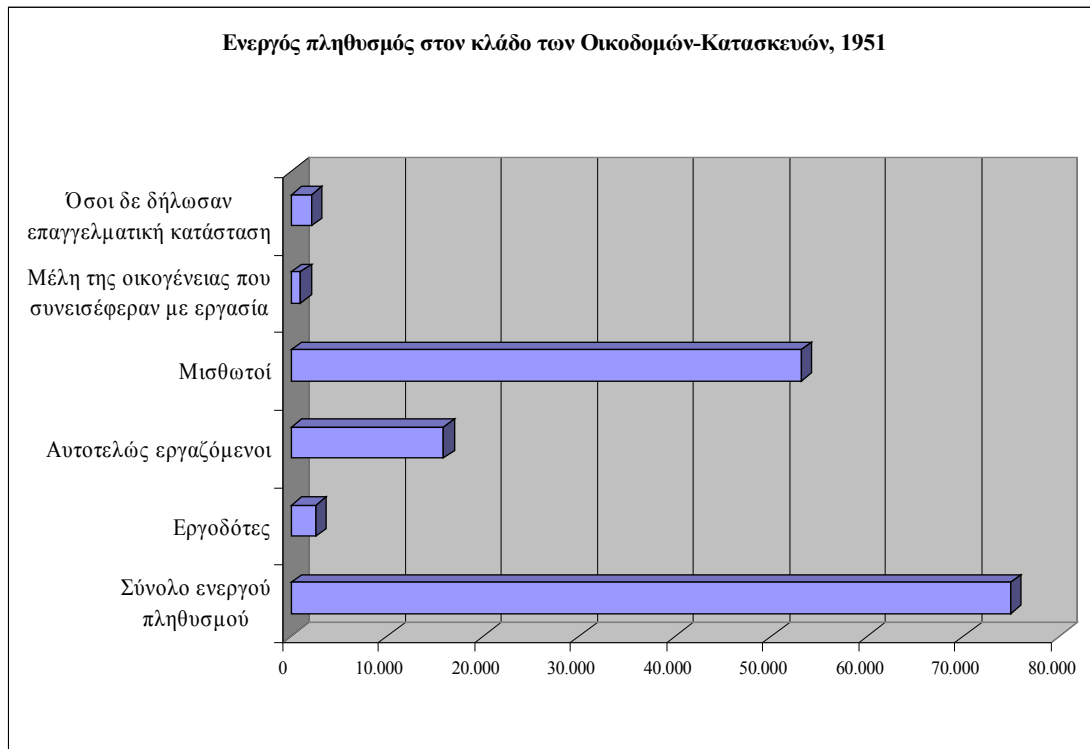
Μέσα από το συνονθύλευμα αυτό, ξεπηδούν οπορτουνιστές, δεξιοί, αριστεροί, αγνοί κι ανένταχτοι αγωνιστές. Όλοι παιδιά της εποχής τους παλεύουν άλλοι για ένα αριβιστικό κι άλλοι για ένα καλύτερο μέλλον. Η ίδια η εποχή δικαίωσε τους αγώνες των οικοδόμων, άλλοτε συμμαχικούς, άλλοτε μοναχικούς. Εξετάζοντας ο μελετητής μία τέτοια ιστορική περίπτωση έρχεται αντιμέτωπος με το πρόβλημα της ανασύνθεσης ολόκληρου του κοινωνικού πλέγματος που περιβάλλει τον εκάστοτε κλάδο. Μόνο, όμως, μέσα από αυτή τη σφαιρική ματιά αποκτά ο αναγνώστης μία άρτια εικόνα της περιόδου. Ο Λυκιαρδόπουλος δεν υπήρξε η πρωτότυπη ή μοναδική περίπτωση. Ήταν γέννημα μίας συνδικαλιστικής φατρίας που χάραξε έναν δικό της δρόμο μέσα στην ελληνική ιστορία. Έναν δρόμο, που πιθανότατα, σφράγισε τις μετέπειτα εξελίξεις.

Μόνο, που μία τέτοια διαπίστωση θα πρέπει να περιμένει.

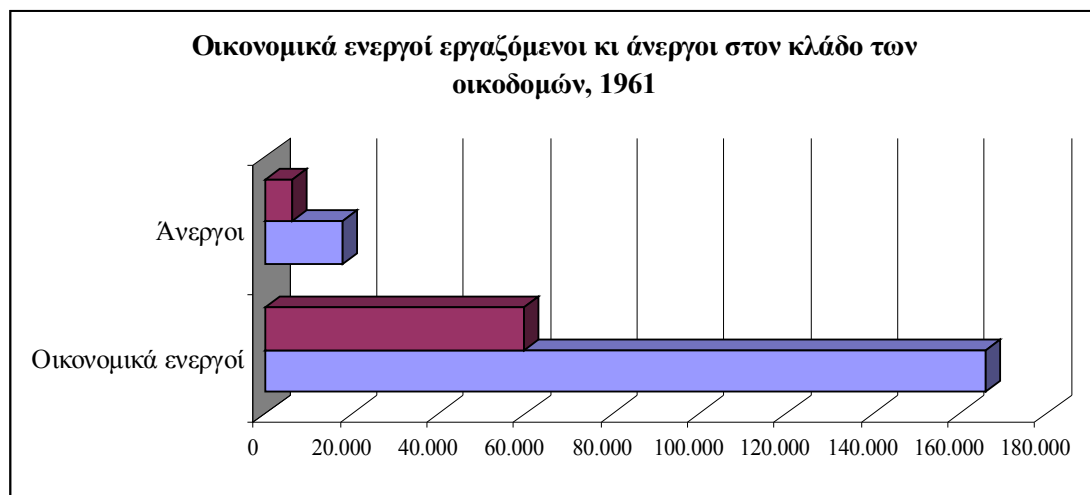
Παράρτημα Α
Στατιστικοί Πίνακες

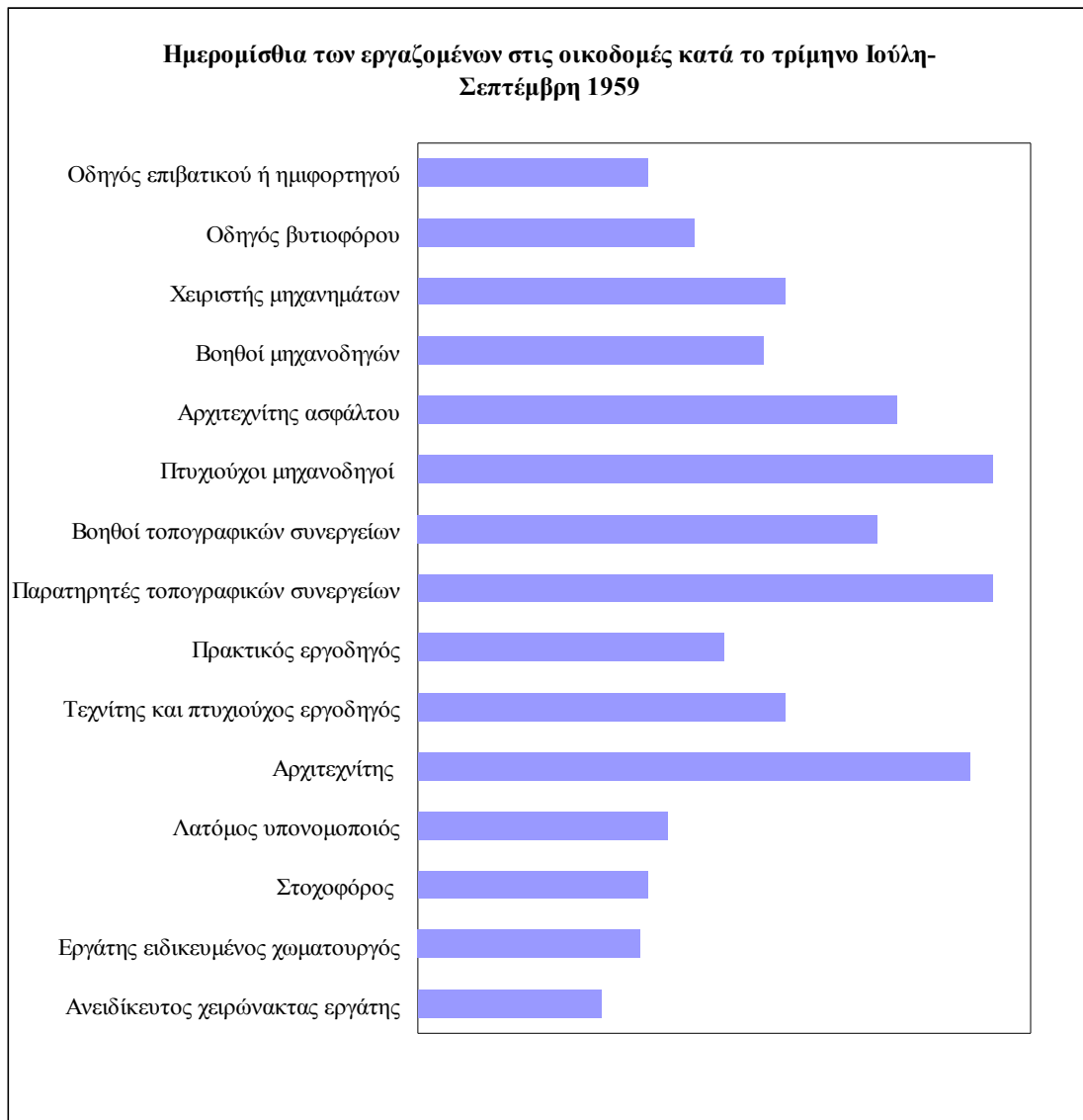
Διάγραμμα 1. Στο σύνολο των εργαζομένων περιλαμβάνονται οι εξής κατηγορίες: οι εργοδότες, όσοι εργάζονται για λογαριασμό τους, οι μισθωτοί, τα μέλη της οικογένειας που συνεισφέρουν και όσοι δεν δήλωσαν κατηγορία απασχόλησης (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, **Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951**, Τόμος ΙΙΙ, Πίνακες Οικονομικών Χαρακτηριστικών του Πληθυσμού, Πίνακας 8).

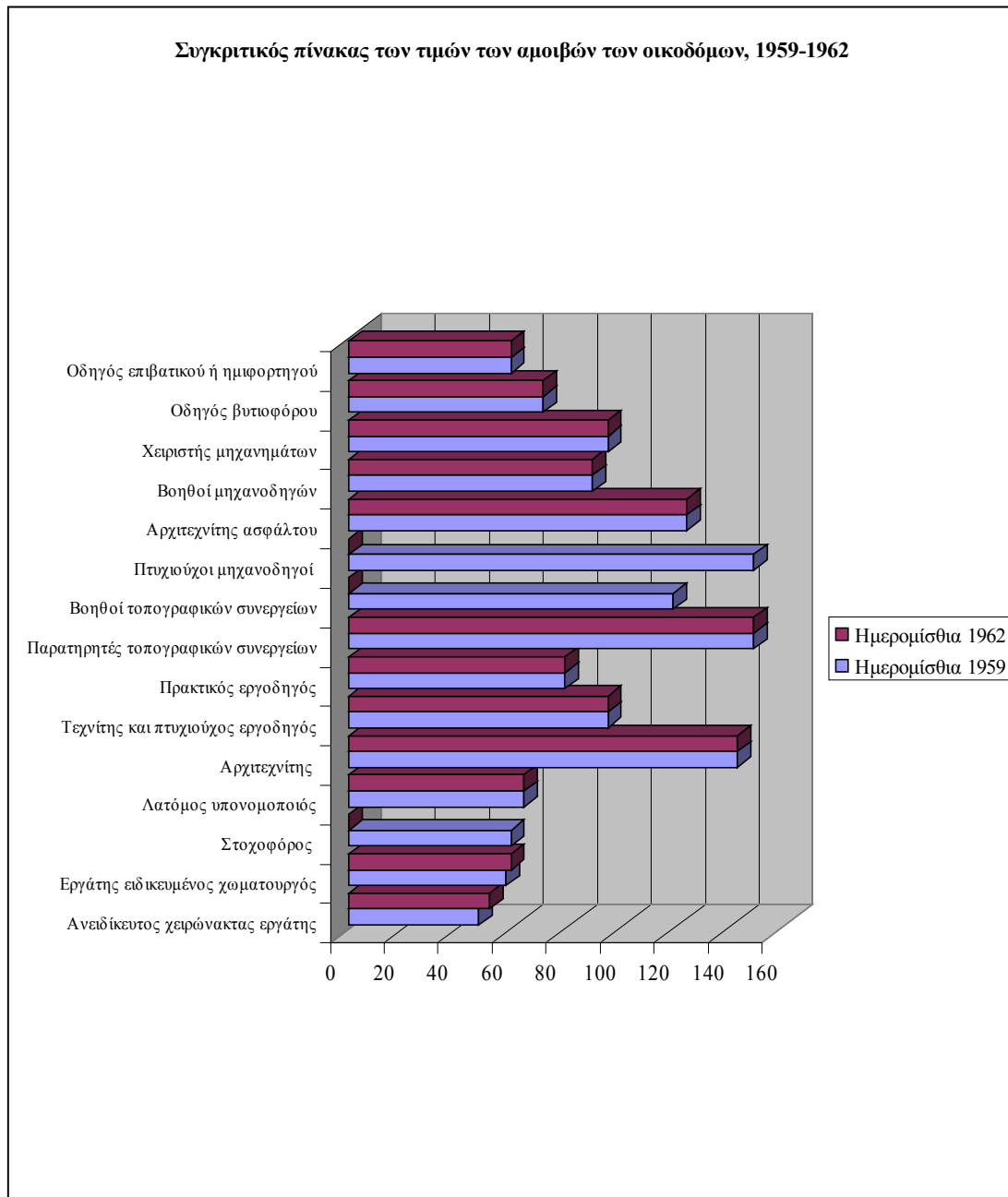
Διάγραμμα 2. (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, **Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951**, Τόμος ΙΙΙ, Πίνακες Οικονομικών Χαρακτηριστικών του Πληθυσμού, Πίνακας ΙΙ: 15, σελ. 40).

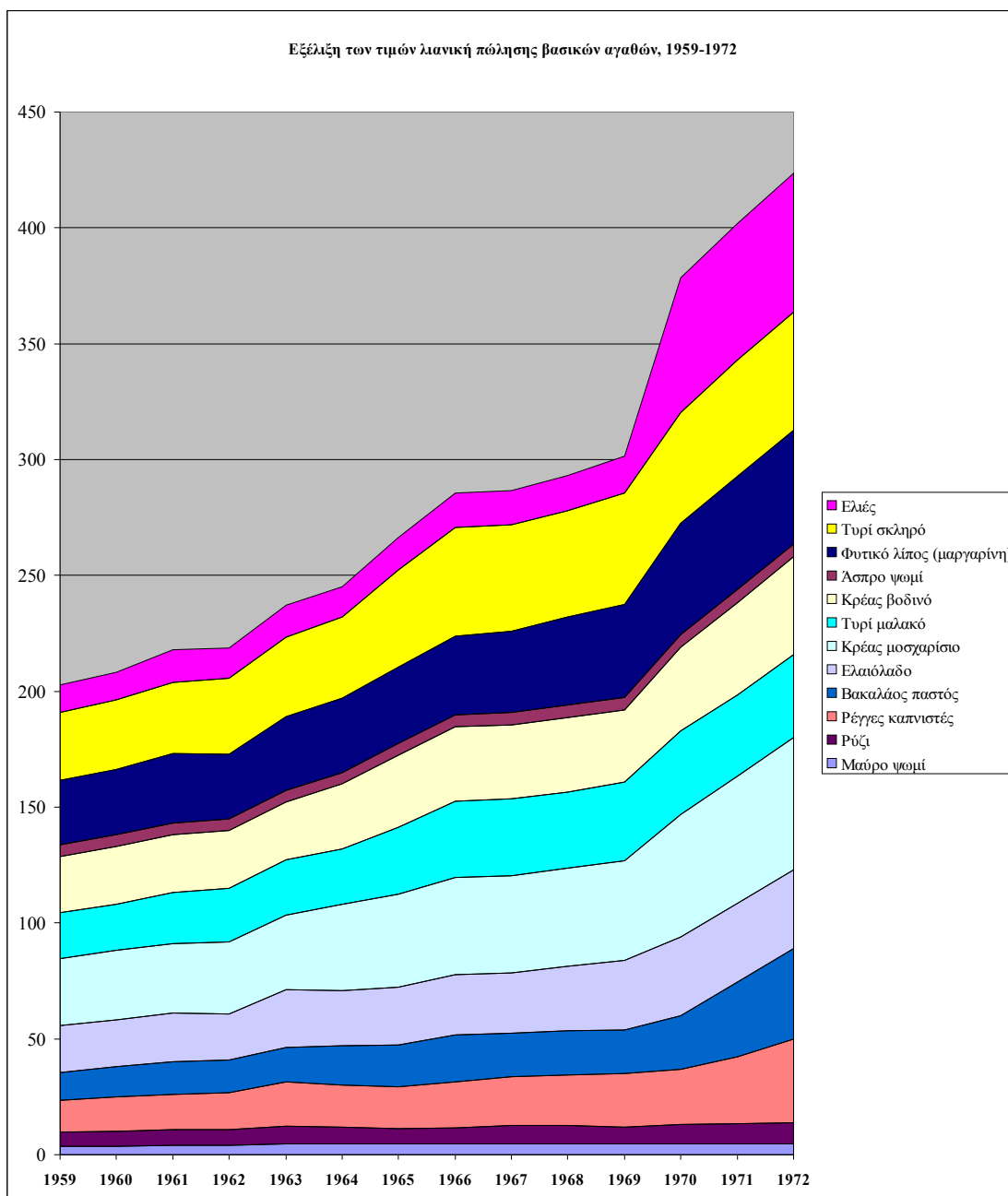
Διάγραμμα 3. (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, **Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 19^{ης} Μαρτίου 1961**. Δημογραφικά, κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, Αθήνα, τμ. 3, σελ. 15).

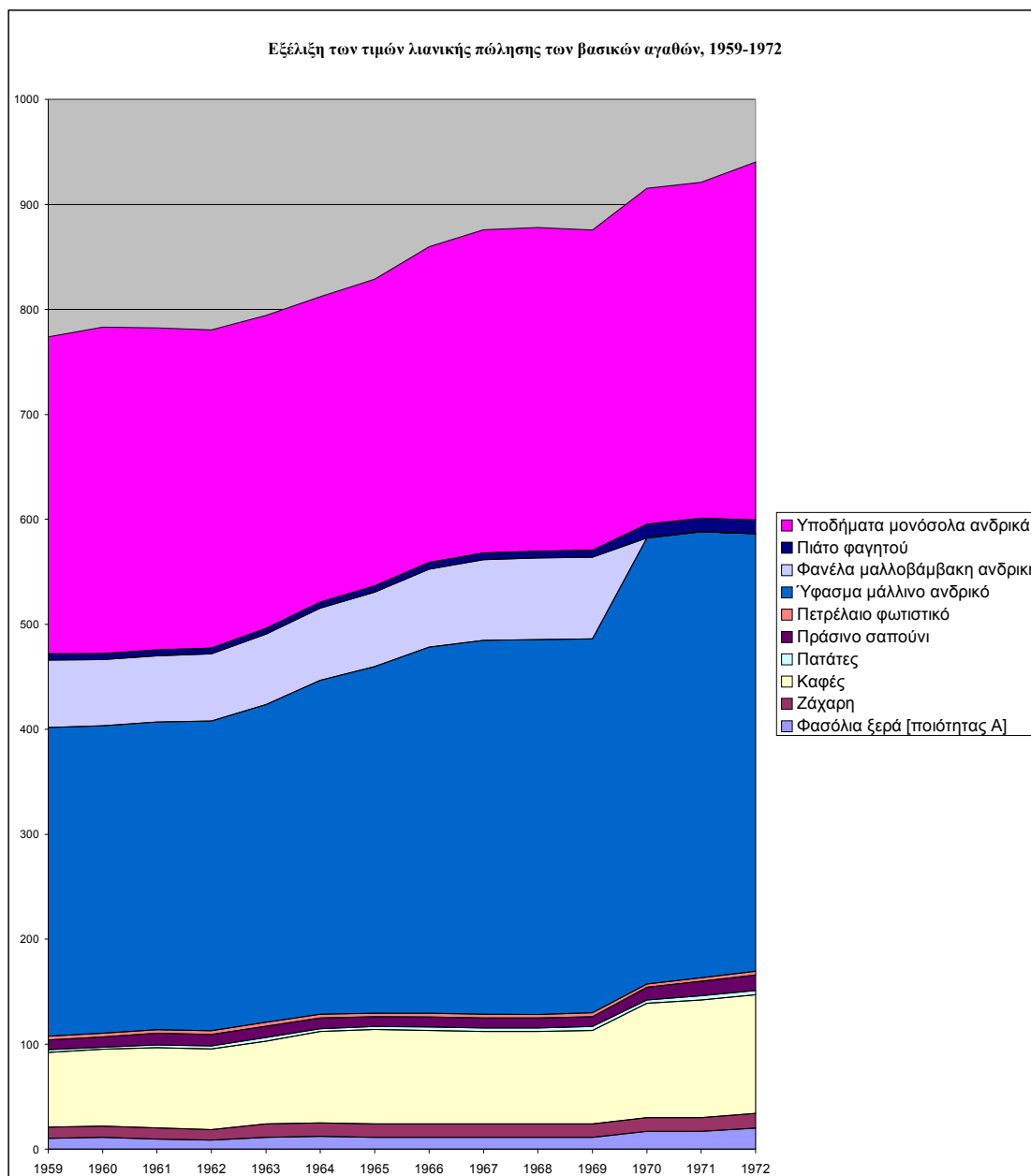
Διάγραμμα 4. (Φάκελος Α, Κανονισμός βασικών ημερομισθίων τριμήνου Απριλίου-Μαΐου-Ιουνίου 1959).

Διάγραμμα 5. Σε όσες ειδικότητες δεν αναφέρονται τιμές το 1962, οφείλεται στην έλλειψη στοιχείων (Φάκελος Α, Κανονισμός βασικών ημερομισθίων τριμήνου Απριλίου-Μαΐου-Ιουνίου 1959 & Φάκελος Β, Κανονισμός βασικών ημερομισθίων τριμήνου Απριλίου-Μαΐου-Ιουνίου 1962).

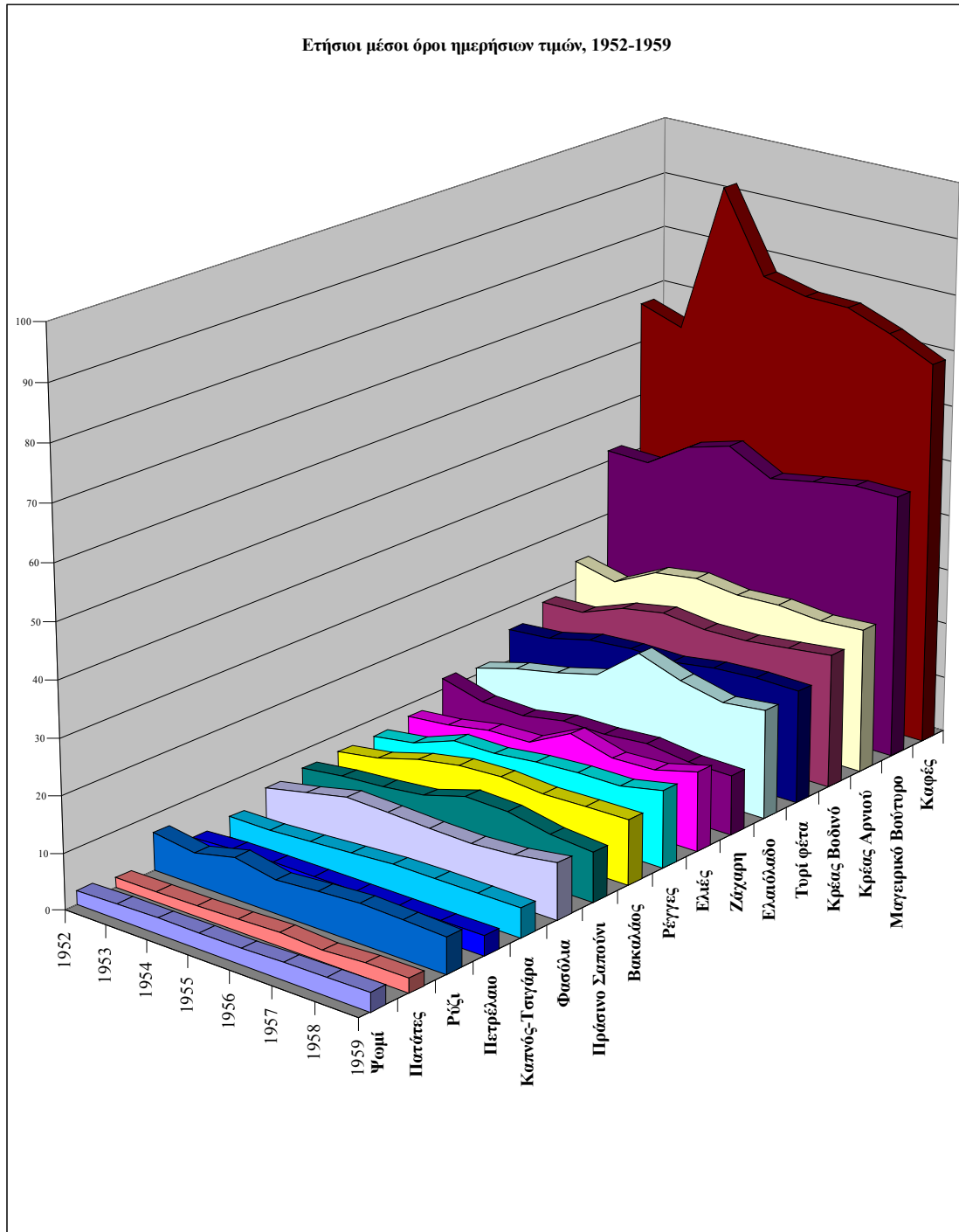

Διάγραμμα 6. Οι τιμές σε δραχ. αντιστοιχούν σε 1 κιλό, 1 μέτρο, 1 τεμάχιο και 1 ζεύγος υποδημάτων και αποτελούν τον μέσο όρο των μηνιαίων τιμών της περιοχής Αθηνών-Πειραιώς (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, **Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1969**, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, Πίνακας 12:4, σελ. 327-328· Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, **Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1970**, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, Πίνακας 12:4, σελ. 314-315· Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, **Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1973**, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, Πίνακας 12:4, σελ. 357).

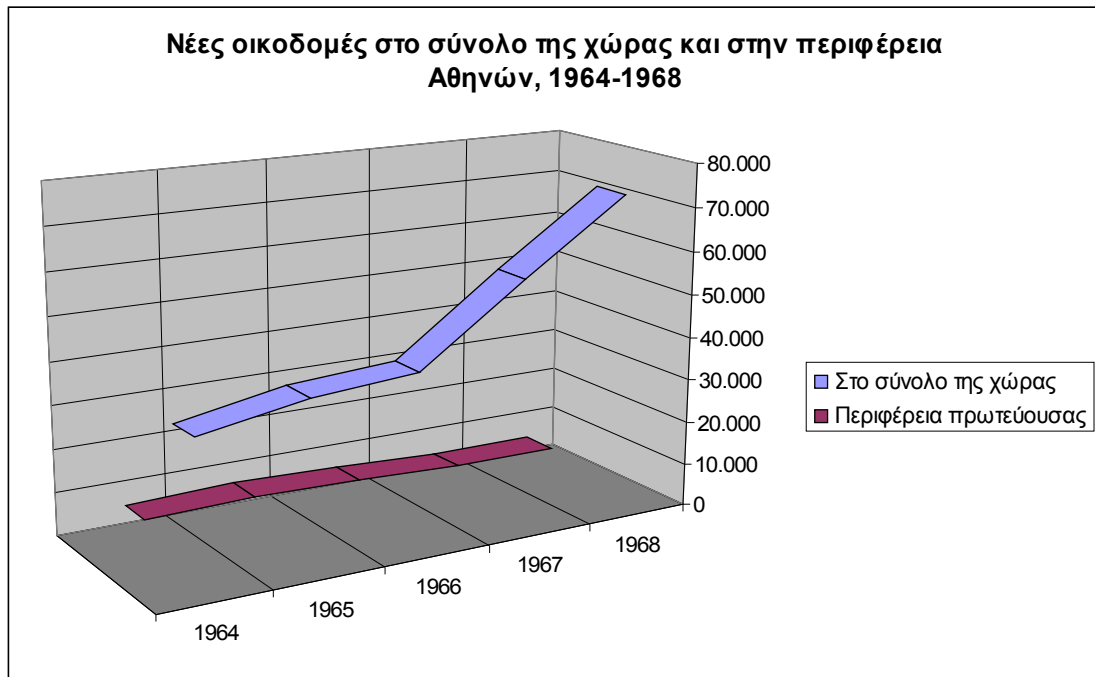

Διάγραμμα 7. Οι τιμές σε δραχ. αντιστοιχούν σε 1 κιλό, 1 μέτρο, 1 τεμάχιο και 1 ζεύγος υποδημάτων και αποτελούν τον μέσο όρο των μηνιαίων τιμών της περιοχής Αθηνών-Πειραιώς (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, **Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1969**, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, Πίνακας 12:4, σελ. 327-328· Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, **Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1970**, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, Πίνακας 12:4, σελ. 314-315· Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, **Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1973**, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, Πίνακας 12:4, σελ. 357).

Διάγραμμα 8. (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, **Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1959, 1960**, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, Πίνακας XX:6, σελ. 406-407).

Διάγραμμα 9. (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, **Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1969**, Αθήνα, Πίνακας ΧΙΙ: 1, σελ. 220).

1. Εργατικό Κέντρο Βόλου, *Αρχείο Συνδικάτου Εργατοτεχνιτών Οικοδομικών και Συναφών εργασιών Βόλου και Περιχώρων*, (Φάκελοι Α, Β, Γ, Δ) [1955-1965].
2. Πρωτοδικείο Βόλου, *Βιβλίων Αναγνωρισμένων Σωματείων*, αρ. 23 (13/01/1915), αρ. 14 (23/03/1919), αρ. 238 (19/08/1924).
3. Πρωτοδικείο Βόλου, *Φάκελος Σωματεία 1936*, Πρακτικά Γενικής Συνέλευσης των Διοικητικών Συμβουλίων των αναλαβόντων την πρωτοβουλία της ανασύστασης του «Εργατικού Κέντρου Βόλου», (07/12/1926).

Πηγές

1. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας/ Επιθεώρησις Εργασίας, *Περίληψις Εκθέσεων του προσωπικού Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων, 1920*, Αθήνα 1921.
2. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.
3. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1959-60*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.
4. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 19^{ης} Μαρτίου 1961. Δημογραφικά, κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.
5. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1962*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.
6. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της Εργασίας (κυρίως στη μεταποίηση) 1968*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1969.
7. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1969*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.
8. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1973*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.
9. Βασιλικό Διάταγμα «Περί ασφαλείας των εν ταις οικοδομικαίς εργασίαις ασχολουμένων εργατών και τεχνιτών», Βασιλείο της Ελλάδος, Υπουργείο Εργασίας, Σώμα Επιθεωρήσεως Εργασίας, *Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης (Φ.Ε.Κ.), αριθμός 106, τόμος Α, 19 Απριλίου 1956*.

Γενική Βιβλιογραφία για το ζήτημα της εργασίας και τη μεταπολεμική ιστορία

1. Αλεξάτος, Γιώργος Ν., *Το τραγούδι των ηττημένων. Κοινωνικές αντιθέσεις και Λαϊκό τραγούδι στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Εκδόσεις Γειτονιές του Κόσμου-Σύλλογος για την ανάδειξη του Λαϊκού πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 2006.
2. Βαλούκος, Στάθης, *Φιλμογραφία του ελληνικού κινηματογράφου*, Εκδόσεις Αιγόκερως, Αθήνα 1998.
3. Buhle, Paul & Schulman, Nicole, *Wobblies! A Graphic History of the Industrial Workers of the World*, Verso, London & New York 2005.
4. Bush, M.L. (ed.), *Social Orders & Social Classes in Europe since 1500: Studies in Social Stratification*, Longman, London & New York 1992.
5. Crompton, Rosemary, *Class and Stratification. An introduction to Current Debates*, Polity Press, Cambridge 1993.
6. Gaddis, John Lewis, *The Cold War*, Penguin Books, London 2006.
7. Hall, John R. (ed.), *Reworking Class*, Cornell University Press, Ithaca & London 1997.
8. Καζάκος, Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.
9. Kimeldorf, Howard, *Battling for American Labor. Wobblies, Craft Workers and the Making of the Union Movement*, University of California Press, California 1999.
10. Λεοντίδου, Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, ΠΤΠ-ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
11. Λιάκος Αντώνης, *Το διεθνές γραφείο εργασίας. Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα 1993.
12. Mazower, Mark (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα Νοέμβριος 2003.
13. Mazower, Mark, *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), Αθήνα 2002.
14. Μπουρζέλ, Γκυ (επιμ.), *Η Νεοελληνική Πόλη*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1989.
15. Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Σειρά: νεότερη και σύγχρονη ιστορία, Αθήνα Οκτώβριος 2001.
16. Pakulski, Jan & Waters, Malcolm, *The Death of Class*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi 1996.
17. Phelan, Craig (ed.), "Labor History Bibliography", *Labor History*, Vol. 46 No. 3, August 2005, pp. 329-345.

18. Rifkin, Jeremy, *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της. Η δόση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και το χάραμα της μετά-την-αγορά εποχής*, «Νέα Σύνορα»-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996.
19. Rudé, George, *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730-1848*, Serif, London 2005 [1st published in 1964].
20. Russo, François, *Εισαγωγή στην ιστορία των τεχνικών*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1993.
21. Σολδάτος, Γιάννης, *Ιστορία του Ελληνικού κινηματογράφου*, τόμοι Α, Β, Εκδόσεις Αιγόκερως, Αθήνα 1988.
22. Σωτηροπούλου, Χρυσάνθη, *Η Διασπορά στον ελληνικό κινηματογράφο. Επιδράσεις και Επιρροές στη Θεματολογική εξέλιξη των ταινιών της περιόδου 1945-1986*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1995.
23. Sewell, William H. Jr., *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2005.
24. Thompson, E.P., *The Making of the English working class*, Penguin Books, London 1980.

Ειδική Βιβλιογραφία για την ιστορία του συνδικαλισμού και τον οικοδομικό κλάδο

1. Αποστολάκου, Λητώ, «Οφεις της Εργατικής Κίνησης στο Βόλο στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα» στο Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος (επιμ.), *Βόλος 1881-1955. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Εκδόσεις Βόλος, Βόλος 2004.
2. Αυγουστίδης, Άγγελος, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του 1940 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
3. Γκούτος, Χαρίλαος Γ., *Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα το 1891*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2001.
4. Δημητρίου, Μιχάλης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα. Από τους ουτοπιστές στους μαρξιστές*, τμ.1, Σειρά: Ιστορία, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1985.
5. Επιτροπή Πρωτοβουλίας, *Όταν η οργή ξεχειλίζει... Οικοδόμοι: Αποτίμηση των Μεγάλων Αγώνων. Μικρό χρέος σε κείνους που έφυγαν. Θυμόμαστε και Θυμίζουμε. Μαρτυρίες παλιών αγωνιστών*, Έκδοση της Επιτροπής Πρωτοβουλίας, Αθήνα 2006.
6. Ζαμπαρούκου, Στέλλα, *Κράτος κι εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-1990. Μία συγκριτική προσέγγιση*, Αθήνα 1997.
7. Jones, Gareth Stedman, *Languages of class: studies in English working class history, 1832-1982*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
8. Joyce, Patrick, *Visions of the People. Industrial England and the question of class, 1848, 1914*, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

9. Κατσανέβας, Θεόδωρος, *Trade Unions in Greece: an analysis of factors determining their growth and structure*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984.
10. Κατσούρας, Σταύρος, *Εργασία, συνείδηση και συνδικάτα στη μεταπολεμική ελληνική κλωστοϋφαντουργία*, [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή], Πάντειο Πανεπιστήμιο 2001.
11. Κορδάτος, Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.
12. Κουκουλές, Γιώργος, *Ελληνικά Συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση (1938-1964): συμβολή στη διερεύνηση της υπόθεσης ανυπαρξίας του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, Οδυσσέας, Αθήνα 1984.
13. Κουκουλές, Γιώργος, *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994.
14. Κουκουλές, Γιώργος Φ., *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1995.
15. Κουκουλές, Γιώργος, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και ο μύθος του Σισύφου (1964-66)*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000.
16. Κωνσταντινόπουλος, Χρήστος, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χιτιστών της Πελοποννήσου*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987.
17. Λέτσα, Ματίνα, *Εργατικοί αγώνες στην περίοδο της δικτατορίας*, πρόλογος Θεόδωρου Κατσανέβα, Εκδόσεις Αδελφών Τολίδη, Αθήνα.
18. Λεφούσης, Ηλίας, *Το Εργατικό κίνημα του Βόλου 1881-1936*, Βόλος 1985.
19. Λιάκος, Αντώνης, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα καταστατικά τους*, Εκδόσεις παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985.
20. Λιάκος, Αντώνης, «Η αλληλεξάρτηση πολιτικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων στην ιστορία του εργατικού κινήματος», *Μνήμων*, τμ. 11^{ος}, Αθήνα 1987.
21. Λιβιεράτος, Δημήτρης, *Μεγάλες Ώρες της Εργατικής Τάξης. ΕΚΑ 1910-1916, ΕΕΑΜ 1941, ΕΡΓΑΣ 1945*, Εκδόσεις Προσκήνιο-Άγγελος Σιδεράτος, Αθήνα 2006.
22. Λιβιεράτος, Δημήτρης, Μπόλαρης, Λέανδρος & Στύλλου Μαρία, *Ιουλιανά 1965*, Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα Ιούλιος 2005.
23. Μαρμαρά, Μανόλη Β., *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991.
24. Μαυρίκος, Γιώργος Εμμ., *Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα 1918-1948. Δύο Γραμμές σε διαρκή αντιπαράθεση*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2004.
25. Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκορόστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα Δεκέμβριος 1988.

26. Μοσκώφ, Κωστής, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της ελληνικής εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1988.
27. Μουδόπουλος, Σταύρος, *Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδραση του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος*, Αθήνα-Κομοτηνή 1987.
28. Ομάδα Μελέτης, *Οι οικοδόμοι και η οικοδομή στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Εκδοτική Ομάδα Εργασία, Αθήνα 1975.
29. Παντέλογλου, Γ., «Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα. Οι απεργίες της περιόδου 1945-1949», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τεύχ. 1, 1996.
30. Πετράκη, Γεωργία, «Το Σωματείο εργατών-μεταλλευτών Λαυρίου: 1911-1919» στο Φιλίππου-Αγγέλου, Πέτρος Ι. (επιμ.), *Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια Αττικής 1988.
31. Σπέρας, Κώστας, *Η Απεργία της Σερίφου ήτοι Αφήγησις των αιματηρών σκηνών της 21^{ης} Αυγούστου 1916 εις τα μεταλλωρυχεία του Μεγάλου Λειβαδίου της Σερίφου*, Σειρά: Ιστορία, Πλους 1^{ος}, Εκδόσεις Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα 2001 [1^η έκδοση, Τύποις Δημήτρη Χ. Τρεμπέλα, Αθήνα 1919].
32. Σταβέρης, Ηλίας, *Οικοδόμοι. Ηρωικοί Αγώνες μίας 7ετίας, 1960-1967*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2003.
33. Φουντανόπουλος Κώστας, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2005.
34. Χατζηβασιλείου, Ορέστης, *Συνδικαλισμός και Κοινωνική Αντίδραση (1947-1987)*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα ~1987.
35. Χατζηγεωργίου (Γαλάνης), Σταύρος, *Συνδικάτα. Το εργατικό κίνημα των βυρσοδεφεργατών Καρλοβάσου Σάμου, 1899-1947*, Υπερόριος, Αθήνα 2002.

